

Uluslararası Adalet Divanı'nın Bilirkişilere Yaklaşımına İlişkin Bir Değerlendirme^(*)

An Assessment of the International Court of Justice's Approach to Experts

Tuğrul ÇAKIR

Doktor Öğretim Üyesi

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı

Anahtar Kelimeler

Uluslararası Adalet
Divanı,
Bilirkişi,
Bilimsel ve Teknik
Kanıtlar,
Uluslararası Adalet
Divanı Yargılama
Usulü,
Uluslararası Adalet
Divanı Statüsü ve
İçtüzüğü.

Keywords

International Court of
Justice,
Expert,
Scientific and
Technical Evidence,
Procedural System at
the International Court
of Justice,
Statute and Rules of
the Court.

Öz

Teknik ve bilimsel meseleler uluslararası uyuşmazlıklarda daha önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bununla birlikte, uluslararası hâkimlerin bu meselelere ilişkin bilgilerinin olmayışı ya da az bilgi sahibi olmaları bilirkişileri yargılama sürecinde önemli bir konuma getirmiştir. Bu çalışmada, Uluslararası Adalet Divanı'nın bilirkişilik kurumuna olan yaklaşımı üzerine genel bir değerlendirme yapılacaktır. Teknik ve bilimsel kanıtların önemli bir rol oynadığı davalarda Divan'ın bu kanıtların değerlendirilmesine ilişkin olarak nasıl bir strateji izlediği önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda, Divan'ın hangi durumlarda bilirkişi atamaktan kaçındığı, hangi koşulların oluşması halinde bu yönde bir karar aldığı, ihtilafın taraflarının ve taraf bilirkişilerinin yargılama sürecine katılımı detaylı olarak incelenecektir.

Abstract

Technical and scientific issues have started to occupy a crucial place in international disputes. Nevertheless, the absence of or limited knowledge of international judges concerning these issues has given an important role to experts in the procedure. This article will offer a general assessment of the International Court of Justice's approach to the recourse to experts. In cases where technical and scientific evidence plays a significant role, the strategy the Court follows in evaluating this evidence has emerged as an important issue. In this context, the circumstances under which the Court refrains from appointing its own experts, the conditions in which it exercises its power under its Statute, and the participation of the parties to the dispute and their experts in the procedure will be examined in detail.

^(*) Araştırma Makalesi.
Hakem denetiminden geçmiştir.

Gönderim Tarihi: 31.10.2025, Kabul Tarihi: 13.01.2026.

GİRİŞ

Son yıllarda ortaya çıkan uluslararası uyuşmazlıklar kapsamında bilimsel ve teknik meselelerin daha çok yer tutmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte, uluslararası mahkemelerde görev yapan hakimlerin bilimsel ve teknik konularda çok az bilgi sahibi olmaları (ya da hiç bilgi sahibi olmamaları) karmaşık niteliğe sahip bu meselelerin hakimler tarafından nasıl ele alınacağı ve nasıl değerlendirileceği meselesini karşımıza çıkarmaktadır.

Jura novit curia ilkesine uygun olarak uluslararası hakimlerin hukuk kuralını bilmesi gerekse de hakimlerden hukuk dışı tüm kuralları bilmesini beklemek mümkün değildir¹. Bununla birlikte, hukuk kuralları hakimler tarafından olgulara uygulanmadan önce bilimsel ve teknik yönleri olan olguların değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, olgulara ilişkin mahkemenin bir hatası hukuki açıdan sorunlu bir hükme varılmasına sebebiyet verebilir ve bu da ihtilafın sürdürülebilir bir biçimde çözülmesine hizmet etmeyebilir.

Bu nedenle, olguların mahkeme tarafından daha iyi anlaşılması için bilirkişiye başvurulması hayati bir önem arz etmektedir. Bilirkişi tanımına ilişkin genel olarak Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi ve Almanya arasında zikredilen mahkemenin Hamburg’da kurulmasına ilişkin 2004 yılında yapılan anlaşmanın 1(l) maddesine başvurulmaktadır². Bu tanıma göre, bir ihtilafın tarafının ya da mahkemenin talebiyle, özel bilgisi, yeteneği, deneyimi veya almış olduğu eğitim nedeniyle görüşüne başvuru- rulan kişi bilirkişi olarak nitelendirilmiştir.

Bu çalışma kapsamında Uluslararası Adalet Divanı’nın (UAD ya da Divan) bilirkişilik kurumuna olan genel yaklaşımı ana odağımızı oluşturacaktır³. UAD Statüsü’nün 38. maddesine göre Divan’ın görevi, önüne taşınmış olan uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözüme kavuşturmaktır⁴. Hâkim *Yusuf*’a göre bunun iki temel sonucu bulunmaktadır⁵: Uyuşmazlığı çözüm yetkisi Divan’dadır ve bu yetki bilirkişilere devredilemez; Divan’ın bilirkişiye başvurusu alacak olduğu karara ilişkin olarak buna ihtiyaç duymasına bağlıdır. Divan tarafından bilirkişi atanması taraflarca sunulan kanıtların ötesinde bir kanıt toplama vasıtası olarak değerlendirilebilir, başka bir ifadeyle, bu yönde bir atama mahkemenin sahip olduğu soruşturma araçlarından birisidir⁶.

Benzer şekilde, uyuşmazlığın taraflarının da bilirkişiye başvurdıkları görülmektedir⁷. Nitekim, kural olarak, kendi talebini desteklemek amacıyla bir olguyu ileri süren taraf bu olguyu kanıtlamalıdır⁸. Buna karşılık, *Nikaragua Davası* kapsamında da vurgulandığı üzere, Divan kendisine sunulan

¹ SAVADOGO, Louis: “Le recours des juridictions internationales à des experts”, *Annuaire français de droit international*, 2004, Cilt 50, s. 231.

² *Accord entre le Tribunal International du Droit de la Mer et la République Fédérale d’Allemagne relatif au siège du tribunal* için bkz. https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/basic_texts/headquarters_agreement_eofn_fr.pdf (ET: 20.10.2025).

³ Bu uygulama alanı dışında, Dünya Ticaret Örgütü nezdinde kurulan uyuşmazlığın çözüm mekanizmasındaki bilirkişilik uygulamalarıyla alakalı bir çalışma için bkz. HAMANN, Andrea: “The Use of Ex Curia Experts in International Litigation: Why the WTO Dispute Settlement Cannot Serve to Improve ICJ Practice”, (Ed.) FABRI, Hélène Ruiz: *International Law and Litigation*, Nomos, Baden-Baden, 2019, s. 107-147.

⁴ Uluslararası Adalet Divanı Statüsü (Kabul Edilme Tarihi: 26.06.1945, Yürürlüğe Girme Tarihi: 24.10.1945). Divan’ın Statüsü Birleşmiş Milletler Şartı’na ilişkilendirilmiştir ve Şartın ayrılmaz bir parçasını oluşturur.

⁵ Discours de S. Exc. M. Abdulqawi Ahmed YUSUF, Président de la Cour Internationale de Justice, devant la Sixième Commission de L’Assemblée Générale: *Le recours à des experts désignés par la Cour en vertu de l’article 50 du Statut*, New York, T. 26.10.2018, para. 28-29 (<https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20181026-PRE-01-00-BI.pdf>, ET: 20.10.2025).

⁶ WEISBURD, A. Mark: *Failings of the International Court of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2016, s. 190-191. Mahkemenin sahip olduğu soruşturma araçlarıyla alakalı detaylı olarak bkz. SOREL, Jean-Marc: “Les effets du formalisme devant la Cour Internationale de Justice: Excès de formalisme évité et confiance préservée”, (Ed.) TRIBOLO-FERRAND, Julie: *La confiance dans les procédures devant les juridictions internationales*, Actes du colloque international de Nice, Editions Pedone, 29.08.2022 tarihli versiyon, 2022, s. 191-194.

⁷ Özellikle çevre alanındaki ihtilaflarda tarafların bilirkişiye başvurusu ve bu kapsamda yapmış olduğu masraflarla davanın sonucu arasında doğru bir orantıya dikkat çekilmektedir. MIRON, Alina: “Le coût de la justice internationale: enquête sur les aspects financiers du contentieux interétatique”, *Annuaire français de droit international*, 2014, Cilt 60, s. 254, dn. 76.

⁸ *Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie-Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2007, s. 128, para. 204.

kanıtların değerlendirilmesi hususunda bir takdir yetkisine sahiptir⁹. Sonuç olarak, kendisine sunulan birlikliş raporlarına verilecek değer yine Divan tarafından belirlenecektir.

Bu bağlamda, teknik ve bilimsel kanıtların önemli bir rol oynadığı davalarda Divan'ın bu kanıtların değerlendirilmesine ilişkin olarak nasıl bir strateji izlediği önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰. Bu amaçla, öncelikle birliklişlik kurumuna ilişkin Divan mevzuatında yer alan genel hukuki çerçeve ortaya koyulacak, daha sonra bu mevzuatın uygulanmasıyla alakalı değerlendirmeler yapılacak ve mevzuat dışı gelişen uygulamalara dikkat çekilecektir.

I. DİVAN MEVZUATINDA BİLİRKİŞİ ATANMASINA İLİŞKİN GENEL HUKUKİ ÇERÇEVE

Statü hem Divan'ın hem de ihtilafın taraflarının birlikliş atamasına izin vermektedir. Bu kapsamda ikili bir yaklaşım takip edilerek genel bir çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır.

A. Divan Tarafından Yapılan Atamalar

Statünün 30. maddesi ve İttüzüğün 9. maddesi Divan'a spesifik bir birlikliş kategorisi olarak hâkim yardımcısı, Statü'nün 50. maddesi ise klasik anlamda birlikliş atama yetkisi vermektedir.

1. Divan Tarafından Hâkim Yardımcısı Atanması

Statü'nün 30(2) maddesine göre, İttüzük Divan'da veya oluşturulan özel dairelerde¹¹ oy hakkına sahip olmayan hâkim yardımcılarının oturumlara katılmasını öngörebilir. Uluslararası Sürekli Adalet Divanı (USAD) Statüsü sadece çalışma (madde 26), ulaşım ve iletişim alanlarında (madde 27) hâkim yardımcısı atamasını öngörürken, UAD Statüsü konu açısından bir sınırlama getirmemiştir¹². Benzer şekilde, USAD'ın sadece yukarıda zikredilen konularla alakalı daireleri bu yönde bir atama yapabilecekken hem UAD hem de daireleri bu açıdan yetkilendirilmiştir. USAD Statüsü'nde teknik hâkim yardımcısı (*assesseur technique*) kavramı seçilmişken UAD Statüsü'nde sadece hâkim yardımcısı (*assesseur*) kavramına başvurulmuştur.

İttüzüğün 9. maddesine uygun olarak, Divan, kendiliğinden veya yazılı aşamanın kapanmasından önce talep üzerine, bir dava ya da bir danışma görüşü kapsamında hâkim yardımcısı atama yönünde karar alabilir (para. 1)¹³. Getirilen zamansal sınırlama sadece tarafların talebi halinde geçerli olup, Divan'ın yazılı aşamanın bitiminden sonra da bu yönde bir karar almasının önünde bir engel bulunmamaktadır¹⁴. Divan'ın atama kararı vermesi halinde tarafların görüşlerinin alınıp alınmamasına ilişkin olarak ise açık bir gereklilik öngörülmemiştir¹⁵. Bununla birlikte, zikredilen maddenin ikinci paragrafı, Divan'ın bu yönde bir karar vermesi durumunda, Başkan'ın hâkim yardımcılarının seçimi için gerekli tüm bilgileri toplayacağını öngördüğünden, elde edilecek bilgiler arasında tarafların görüşlerinin de dikkate alınabileceği şeklinde bir yorum yapılabilir¹⁶.

⁹ *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 40, para. 60.

¹⁰ Divan'ın öncülü olan Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nın (USAD) sadece bir kez tazminat miktarının belirlenmesi amacıyla birliklişie başvurduğunu hatırlatmamız yerinde olacaktır. Bkz. *Usine de Chorzow (Indemnité)*, ordonnance, 1928, C.P.J.I. série A volume 3 no 17, s. 99. İki mahkeme arasındaki ilişki için detaylı olarak bkz. SUR, Melda: *Uluslararası Hukukun Esasları*, 11. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 200; DINH, Nguyen Quoc / DAILLIER, Patrick / FORTEAU, Mathias / MIRON, Alina / PELLET, Alain: *Droit International Public*, 9. Baskı, Lextenso, Paris, 2022, s. 1234-1235.

¹¹ Divan mevzuatında öngörülen dairelerin türleriyle alakalı bkz. PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk*, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006, s. 472.

¹² Uluslararası Sürekli Adalet Divanı Statüsü (Kabul Edilme Tarihi: 13.12.1920, Yürürlüğe Girme Tarihi: 08.10.1921).

¹³ Uluslararası Adalet Divanı İttüzüğü (Kabul Edilme Tarihi: 14.04.1978, Yürürlüğe Girme Tarihi: 01.07.1978).

¹⁴ LIMA, Lucas Carlos: "Assessor: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Haziran 2018 (Assessor), para. 10.

¹⁵ THIRLWAY, Hugh: "Article 30", (Ed.) ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELLERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary), s. 730.

¹⁶ LIMA, Assessor, para. 9.

Hâkim yardımcıları, faaliyete başlamadan önce halka açık bir şekilde tarafsız olacakları ve Divan mevzuatına uygun hareket edecekleri yönünde bir beyanda bulunur [İçtüzük madde 9(5)]. Bu beyan önemlidir nitekim İçtüzüğün 21(2) maddesine göre yargısal meselelere ilişkin müzakerelere kural olarak sadece hâkimler ve hâkim yardımcıları katılabilir. Bununla birlikte, teknik veya bilimsel açıdan belirli bir konuyla alakalı yardım sağlama amacıyla atanmış olan hâkim yardımcısının sadece kendi uzmanlık alanıyla ilgili olduğu sürece müzakerelere katılması beklenmektedir¹⁷. Buna ek olarak, daha önce de belirtildiği üzere, hâkim yardımcılarının oy hakkı bulunmamaktadır.

Günümüze kadar ne UAD ne de USAD hâkim yardımcısı atama kararı almıştır¹⁸. *Batı Sahra* Danışma Görüşü kapsamında¹⁹ Hâkim *Petren* tarafından İslam Hukuku ya da Afrika tarihiyle alakalı hâkim yardımcısının atanmamış olması eleştirilmiştir²⁰. *Maine Körfezi* davasında²¹ ise hâkim yardımcısına başvurulup başvurulmadığı hususunda bir tartışma mevcuttur. Zikredilen davada tarafların tahkimnamesinin II(3) maddesinde, Divan dairesine teknik konuların ele alınmasında ve deniz sınırının belirlenmesinde destek olmak maksadıyla taraflarca belirlenecek olan bir bilirkişinin atanması talebinde bulunulmuştur²². Aynı maddeye göre belirlenmiş olan bilirkişinin sözlü aşamaya katılacağı ve Daire'nin gerekli bulduğu tüm hususlarda istişare için hazır bulunacağı belirtilmiştir. Bilirkişinin (*Peter B. Beazley*) atanmasına ilişkin alınan kararda da benzer ifadeler yer almıştır²³. Bu nedenlerle, Divan tarafından atanmış olan kişinin mahkeme tarafından atanmış bir bilirkişiden ziyade daha çok hâkim yardımcısına benzer özellikler taşıdığı bazı yazarlar tarafından ileri sürülmüştür²⁴.

Bununla birlikte, Daire'nin bilirkişi atamaya ilişkin kararında 30. maddeyi zikretmediği 50. maddeyi bir dayanak noktası olarak gösterdiği görülmektedir. Benzer şekilde, kararda belirtilen atanan kişinin göreve başlamadan önce yapması gereken yemin benzeri beyan, hâkim yardımcılar için İçtüzüğün 9. maddesinde öngörülen beyandan farklıdır. Üstelik, atanan kişinin karar alma sürecinde yer alarak müzakerelere katılması da kararda açıkça öngörülmemiştir. Dolayısıyla, her ne kadar belirli bir ölçüde muğlaklığa yol açmış olsa da Divan'ın yapmış olduğu atamanın bir hâkim yardımcısı ataması olduğunu iddia etmek güçtür.

Divan'ın yardımcı hâkim atama hususundaki çekincelerinin arasında hakimlerin müzakerelerde kendi aralarından olmayan bir kişinin bulunmasının getirdiği tedirginlik ve bu kişilerin verilecek kararda belirleyici olması ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte, uyuşmazlıkların içerisinde teknik meselelerin daha yoğun hale gelmesi hâkim yardımcısı mekanizmasına önümüzdeki süreçte başvurulması ihtimalini de artırmaktadır. Mahkemenin uzmanlaşmış dairelerinde yardımcı yargıçlara başvurulması daha olası gözükmemektedir²⁵. Hâkim yardımcısı atama hususundaki endişeler 50. madde kapsamında yapılan bilirkişi atamaları açısından daha az geçerli olacaktır.

¹⁷ LIMA, *Assessor*, para. 12.

¹⁸ THIRLWAY, *Commentary*, Art. 30, s. 730.

¹⁹ *Sahara occidental, avis consultatif, C.I.J. Recueil 1975*, s. 12. Bu danışma görüşüyle alakalı bkz. AKSAR, Yusuf: *Uluslararası Hukuk*, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 237-240.

²⁰ Opinion individuelle de M. Petren, *Sahara occidental, avis consultatif, C.I.J. Recueil 1975*, s. 113.

²¹ *Délimitation de la frontière maritime dans la région du golfe du Maine, arrêt, C.I.J. Recueil 1984*, s. 246.

²² Sonuç olarak, tarafların yargılama sürecine müdahalesi mahkeme tahkimnamesini (*compromis juridictionnel*), hakemlik tahkimnamesine (*compromis arbitral*) yaklaştırmaktadır. DINH ve diğerleri, s. 1243.

²³ *Délimitation de la frontière maritime dans la région du golfe du Maine, nomination d'expert, ordonnance du 30 mars 1984, C.I.J. Recueil 1984*, s. 167, para. 4.

²⁴ SAVADOGO, 245; MBENGUE, Makane Moïse: "Experts: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Ekim 2018 (Experts), para. 9.

²⁵ KOLB, Robert: *The International Court of Justice*, Hart Publishing, Oxford, 2013, s. 153.

2. Statü'nün 50. Maddesine Uygun Olarak Bilirkişi Atanması

Statü'nün 50. maddesine göre Divan, her zaman, herhangi bir kişiye, bir heyete ya da organa bir soruşturmayı yürütme veya bilirkişilik yapma görevi verebilir. Davaya bakmakta olan hakimlerin bir bölümüne de bilirkişilik görevi verilmesi mümkündür²⁶.

Madde metninden de anlaşılacağı üzere, Divan'ın bilirkişiye başvurma zorunluluğu yoktur bu açıdan bir takdir yetkisi söz konusudur²⁷. Dolayısıyla, teknik ve bilimsel hususların varlığı halinde dahi Divan'ın bilirkişiye gitmesi yükümlülüğü bulunmamaktadır. Divan'ın bilirkişiye yapacağı başvurular açısından sınırlama yapmak mümkün olmasa da uluslararası hukuka ilişkin bir konunun değerlendirilmesiyle alakalı bilirkişi atayamayacağı açıktır²⁸. Kısacası, yapılan bilirkişi atamasının temel amacı Divan'a, karar vermesi için kendisine getirilen konularda yardımcı olmaktır²⁹.

İçtüzüğün 67(1) maddesine göre, Divan bilirkişiye başvurma yönündeki kararını (*ordonnance/order*) tarafları dinledikten sonra alır³⁰. Zikredilen maddeye uygun olarak, bilirkişi atamasına ilişkin kararda atamayı ilgilendiren detaylar (başvuru konusu, bilirkişi sayısı, usule ilişkin hususlar vs.) yer almalıdır. Böylece, Divan'a şekli açıdan davanın gerekliliklerine uygun olarak yeterli esnekliğin bırakıldığı ifade edilebilir³¹. Örneğin, zikredilen maddeye göre atanmış olan bilirkişinin resmi bir beyanda bulunup bulunmayacağı hususu Divan'ın takdirine bırakılmıştır.

Atanmış bilirkişiler tarafından hazırlanan raporlar taraflara iletilir ve taraflar görüşlerini paylaşabilir [İçtüzük madde 67(2)]. Bununla birlikte mahkeme tarafından atanmış bilirkişiler ihtilafın taraflarının çapraz sorgusuna tabi olmazlar nitekim buradaki genel mantık Divan tarafından atanmış kişilerin sunduğu raporların sahip olduğu bağımsız vasıftır³².

Konunun daha iyi anlaşılması için, Divan tarafından atanmış olan bilirkişiler ile Divan mevzuatının öngörmüş olduğu diğer mekanizmalar arası ilişkinin kısaca ele alınması uygun olacaktır.

İlk olarak, Statü'nün 50. maddesinde öngörülmüş olan bir diğer kanıt toplama mekanizması olan soruşturma yürütmeyle bilirkişi atama mekanizması arasındaki ilişki açıklanabilir. Her ne kadar zikredilen iki yöntem farklı amaçlara hizmet etseler de aralarında net bir sınır belirlemek oldukça güçtür³³. *Tams* tarafından da dikkat çekildiği üzere, soruşturmayı yürüten kişinin özel bir bilgisinin olması gerektiği söylenebilir ve bu kişinin bir bilirkişi olarak nitelendirilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Benzer şekilde, hâkim yardımcısı ve Divan tarafından atanan bilirkişi arasında da bir karşılaştırma yapmamız gerekir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere, hâkim yardımcısı müzakerelere katılabilirken mahkeme tarafından atanan bilirkişi açısından bu durum geçerli değildir. Bu bağlamda, bilirkişinin hareket alanı spesifik olarak sınırlandırılmışken hâkim yardımcısının müzakere esnasında ilgili teknik konuyla alakalı daha aktif bir katkı sağlayabileceği ve dolayısıyla daha geniş bir etki alanına sahip olabileceği tahmin edilebilir³⁴.

²⁶ Bu yönde bkz. *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 40, para. 61.

²⁷ 50. maddenin sağladığı takdir yetkisiyle alakalı detaylı olarak bkz. TAMS, Christian J.: "Article 50", (Ed.) ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELLERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary), s. 1594-1595.

²⁸ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1595, dn. 46.

²⁹ *Demande en revision et en interprétation de l'arrêt du 24 février 1982 en l'affaire du Plateau continental (Tunisie/Jamahiriya arabe libyenne)* (Tunisie c. Jamahiriya arabe libyenne), arrêt, C.I.J. Recueil 1985, s. 228, para. 65.

³⁰ "Tarafları dinledikten sonra" ifadesine başvuru diğer maddeler ve uygulama için bkz. QUINTANA, Juan José: *Litigation at the International Court of Justice, Practice and Procedure*, Brill/Nijhoff, Leiden/Boston, 2015, s. 192-194.

³¹ MBENGUE, *Experts*, para. 8.

³² TAMS, Christian J.: "Article 51", (Ed.) ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELLERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary), s. 1612; DEVANEY, James: "Evidence: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Nisan 2018, para. 42.

³³ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1590.

³⁴ LIMA, *Assessor*, para. 18.

Son olarak ise yerinde ziyaret (*descente sur les lieux/site visit*) kavramı ve bilirkişi ataması arasındaki farkı ele alabiliriz. Statü'nün 44. maddesi ve İçtüzüğü'nün 66. maddesine uygun olarak, Mahkeme, kendiliğinden veya taraflardan birisinin talebi üzerine, kanıtların tesis edilmesine ilişkin görevlerini davayı ilgilendiren alanlarda yapma kararı alabilir. Görüldüğü üzere, yerinde ziyaret Divan tarafından gerçekleştirilmektedir ve bunun spesifik bir soruşturma yöntemi olarak değerlendirilmesi de mümkündür³⁵. Divan bu niteliğe sahip bir ziyareti sadece *Gabcikovo/Nagymaros* davası kapsamında gerçekleştirmiştir³⁶. Divan yerinde ziyareti kendisi gerçekleştirebileceği gibi atamış olduğu bilirkişilerden de bunu yapmalarını talep edebilir³⁷.

B. Statü'nün 43(5) Maddesine Uygun Olarak Taraflarca Belirlenen Bilirkişiler

Tarafların atadığı bilirkişilere ilişkin Statü'de yer alan tek madde niteliğindeki 43(5) maddesi yarılamanın sözlü aşamasının bilirkişileri de dinlemeyi kapsadığını ifade etmekte ve tarafların bilirkişilere başvurularının önünü açmaktadır. İçtüzükte ise daha detaylı hükümler bulunmaktadır.

İçtüzüğü'nün 57. maddesine göre davanın tarafları sözlü aşamaya geçmeden önce dayanmayı planladığı kanıtlar hakkında yazmanı bilgilendirir. Bu bildirim tarafların olgulara ilişkin fikrine başvurmak istedikleri bilirkişilerin isimlerini, milliyetlerini ve niteliklerini içermelidir ve bildirimin bir örneğinin ihtilafın diğer tarafına iletilmek üzere verilmesi gerekir.

İçtüzüğü'nün 63(1) maddesine göre taraflarca yapılmış olan bildirimde yer alan tüm bilirkişilerin taraflarca davet edilmesi mümkündür. Sözlü aşama sürecinde taraflardan birisi listede yer almayan bir bilirkişiye başvurmak isterse 57. maddede öngörülen bilgileri sunmak suretiyle hem Divan'ı hem de uyuşmazlığın diğer tarafını bilgilendirir. Diğer taraf karşı çıkmaz ya da mahkeme bu kişiye başvurulmasının gerekliliğine inanırsa listede bulunmayan bir kişinin de dinlenilmesi mümkün olacaktır³⁸.

İçtüzüğü'nün 58(2) maddesine uygun olarak bilirkişilerin dinlenmesine ilişkin usuller taraflar dinlendikten sonra Divan tarafından belirlenir. İçtüzüğü'nün 65. maddesine göre, mahkeme başkanının otoritesi altında, bilirkişilerin taraflarca sorgulanması mümkündür. Benzer şekilde, mahkeme başkanı ve diğer hakimlerin de bu kişilere soru sormaları mümkündür. Bilirkişilerin sorgulanmasında takip edilen prosedür daha çok Anglosakson yaklaşımına benzemektedir ve dört aşamadan oluşur³⁹: Bilirkişiyi davet eden tarafça yapılan sorgulama (*examination-in-chief/interrogatoire*), davanın diğer tarafının temsilcileri tarafından yapılan sorgulama (*cross-examination/contre-interrogatoire*), davet eden tarafça yeniden yapılan sorgulama (*re-examination/nouvel interrogatoire*) ve hâkimler tarafından sorulan soruları cevaplama.

Bilirkişilerin seçimine ilişkin tarafların sahip olduğu bir özgürlükten bahsedilebilir⁴⁰. Tarafların başvurdukları bilirkişilerin gerekli nitelikleri taşıyıp taşımadıklarına ilişkin Divan'ın katı bir yaklaşımı

³⁵ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1592. Uygulamada hakimlerin tek başına resmi olmayan şekilde yerinde ziyaret gerçekleştirmesinin de örneği bulunmaktadır ancak bu durum 66. maddenin uygulanması kapsamında değerlendirilmeyecektir. Bildiğimiz kadarıyla, bunun tek bir örneği vardır. 1959 tarihli Belçika ve Hollanda arasındaki sınır uyuşmazlığı kapsamında (*Affaire relative à la souveraineté sur certaines parcelles frontalières, Arrêt du 20 juin 1959: C.I.J. Recueil 1959, s. 209*) Hâkim Moreno Quintana "özel" bir yerinde ziyaret gerçekleştirmiştir. Bkz. Opinion dissidente de M. Moreno Quintana, *Affaire relative à la souveraineté sur certaines parcelles frontalières, Arrêt du 20 juin 1959: C.I.J. Recueil 1959, s. 252*.

³⁶ *Projet Gabcikovo-Nagymaros (Hongrie/Slovaquie), arrêt, C.I.J. Recueil 1997, s. 14, para. 10-11*. Bu ziyaretle alakalı genel olarak bkz. THOUVENIN, Jean-Marc: "La descente de la Cour sur les lieux dans l'affaire relative au projet Gabcikovo-Nagymaros", *Annuaire français de droit international*, 1997, Cilt 43, s. 333-340. Benzer şekilde, USAD uygulamasında da tek bir örnek bulunmaktadır. *Affaire des prises d'eau à Meuse, arrêt, 1937, C.P.J.I. série A/B no 70, s. 9*.

³⁷ Somut örnekler için bkz. *Affaire du Détroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949: C.I.J. Recueil 1949, s. 9; Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua) et Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua), arrêt, C.I.J. Recueil 2018, s. 148-149*.

³⁸ Bu hükmün uygulanışıyla alakalı bkz. QUINTANA, s. 415.

³⁹ TAMS, *Commentary*, Art. 51, s. 1608; QUINTANA, s. 441; ROSENNE, Shabtai: "International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Haziran 2006, para. 84; FAVOREU, Louis: "Récusation et administration de la preuve devant la Cour internationale de Justice. À propos des affaires du Sud-Ouest Africain (Fond)", *Annuaire français de droit international*, 1965, Cilt 11, s. 269.

⁴⁰ MBENGUE, *Experts*, para. 7.

bulunmamaktadır, Divan açısından daha çok önem arz eden bilirkişi tarafından sunulan kanıtların ikna ediciliğidir⁴¹. Bununla birlikte, Divan uygulamasında bir bilirkişinin kendisine başvurulmuş konuyla alakalı yeterliliğe sahip olup olmadığına ilişkin Anglosakson hukukundan esinlenen ön bir kontrolün diğer tarafça yapılmasına usulen müsaade edildiği bilinmektedir (*procédure du voire-dire/process of voir dire*)⁴². Bu yönde bir kontrole sadece bir kez başvurulduğu bilinmektedir. Bu kapsamda yapılan bir talep *Güney Batı Afrika* davalarının sözlü aşamasında mahkeme başkanı tarafından kabul edilmiş ve bilirkişi olarak başvurulacak kişinin vermiş olduğu cevaplar ışığında bu kişinin liyakatli olduğuna dair bir izlenim oluşmuştur⁴³.

Son olarak, Divan tarafından atanan bilirkişiler ve taraflarca atanan bilirkişiler arasında kısaca bir kıyaslama yapılabilir. Taraflarca atanan bilirkişinin kaçınılmaz olarak taraf pozisyonuyla uyumlu bir anlatı kurması beklenir⁴⁴. Bu nedenle Divan'ın taraflarca başvurulmuş bilirkişilere kıyasla kendi atamış olduğu bilirkişilerin görüşlerini daha tarafsız teknik bir referans noktası olarak değerlendirmesi kuvvetle muhtemeldir. Her halükârda, aşağıda yeniden altı çizileceği üzere, kendisine sunulan bilirkişi raporlarına verilecek değer yine Divan tarafından belirlenecektir.

II. BİLİRKİŞİ ATAMASINA İLİŞKİN DİVAN UYGULAMASI

Bu bölümde, Divan'ın hangi koşullarda bilirkişi atamadığı, hangi koşullarda bu yönde bir karar aldığı hususları tartışılacaktır. Son olarak, Divan uygulamasında mevzuat dışı gelişen bazı uygulamalara temas edilecektir.

A. Divan'ın Bilirkişi Atama Konusunda Temkinli Olduğu Haller ve Genel Bağlam

1. Pratik Zorluk Oluşturan Durumlarda Divan Bilirkişiye Başvurmamaktadır

Nikaragua davası kapsamında, karşılaşılan en önemli sorunlardan birisinin uyuşmazlığa temel oluşturan olguların belirlenmesi olduğu Divan tarafından ifade edilmiştir⁴⁵. Bu kapsamda, Divan, Statü'nün 50. maddesine uygun olarak soruşturma yürütme ve bilirkişi atayabileceğini hatırlatmış olsa da olayın genel bağlamı içerisinde bu yönde bir kararın ne ölçüde uygulanabilir veya arzu edilebilir olduğu yönünde şüphelerini dile getirmiştir (para. 61). Nitekim bu amaçla oluşturulacak bir bilirkişi heyeti sadece davacı tarafın topraklarına gitme gerekliliği duymayacak ve aynı zamanda komşu ülkelere ve hatta savunma yapmayı reddeden Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek durumunda dahi kalabilecekler (para. 61). Bu kapsamda, Divan, farklı niteliğe ve kaynağa sahip bilgilere sahip olduğunu özellikle hatırlatma ihtiyacı hissetmiş, bu kaynaklarla yetinmiş ve pratik olmadığı gerekçesiyle bilirkişi atama yoluna gitmemiştir (para. 62).

Bununla birlikte, Hâkim *Schwebel*, karşıt görüşünde, Divan'ın kanıt toplanması maksadıyla Statü'nün 50. maddesinden doğan yetkilerini kullanabilecek olduğunu özellikle vurgulamıştır⁴⁶. *Schwebel*, bu kapsamda, oluşturulacak bir heyet tarafından bazı hükümetlerin sahip olduklarını ileri sürdükleri kanıtlara ilişkin bir soruşturma yürütülebilmesi ihtimaline dikkat çekmiştir (para. 133). Bununla birlikte, *Schwebel*, Divan'ın ortaya koymuş olduğu yaklaşımın Amerika Birleşik Devletleri'nin tutumu nedeniyle belirli ölçülerde anlaşılır olduğunu ifade etmiş ancak bölge hükümetlerinin sahip oldukları

⁴¹ DEVANEY, para. 25; TAMS, *Commentary*, Art. 51, s. 1610.

⁴² ROSENNE, para. 84; FAVOREU, s. 270.

⁴³ C.I.J. *Mémoires, Sud-Ouest africain*, Cilt 10, s. 340-346.

⁴⁴ Bu bağlamda özellikle bkz. *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 43, para. 70.

⁴⁵ *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 38, para. 57.

⁴⁶ Opinion dissidente de M. Schwebel, *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 321-322, para. 132.

kanıtlara ilişkin Divan'ın gerekli adımları atmamasını eleştirmiştir (para. 134). Aynı minvalde, Hâkim Jennings, davalının savunma yapmadığı durumlarda Divan'ın olguları değerlendirme kabiliyetinin olumsuz etkilendiğini ve mahkemenin hareket alanının sınırlandığını ifade etmiştir⁴⁷.

Divan'ın bilirkişi atama hususunda temkinli bir yaklaşıma sahip olması özellikle davalının savunma yapmadığı hallerde anlaşılır gözükmemektedir. Nitekim yerinde ziyaret gerçekleştiren bilirkişilerin sağlıklı bir biçimde görevlerini icra etmeleri devletlerin iş birliğini (rızasını) gerekli kılmaktadır ve Divan'ın bu yönde zorlayıcı bir gücü bulunmamaktadır⁴⁸. Bu nedenle, davanın taraflarının bilirkişi atama sürecinde sahip oldukları belirli düzeyde bir etkileme gücünden ve bu durumun verilen nihai kararın ikna ediciliği üzerindeki olumsuz etkisinden bahsetmemiz mümkündür⁴⁹.

2. Divan Tarafların Tahkimnamedeki İradelerine Uygun Olarak Bilirkişinin Alanına Girmeyi Reddetmektedir

Tunus ve Libya arasındaki uyuşmazlığı Divan önüne taşıyan tahkimnamenin birinci maddesinde tarafların aralarındaki kıta sahanlığının belirlenmesine ilişkin olarak hangi ilkelerin ve kuralların uygulanacağını belirlemek talep edilmiştir⁵⁰. Benzer şekilde zikredilen ilke ve kuralların nasıl uygulanacağını net bir biçimde açıklığa kavuşturulması ve böylece iki ülkenin bilirkişilerinin hiçbir zorlukla karşılaşmadan gerekli sınırlandırmayı yapabilmesi de aynı maddede arzu edilmiştir. Tahkimnamenin ikinci maddesinde ise taraflar Divan tarafından verilecek nihai karar ışığında belirlenen ilke ve kuralların uygulanması maksadıyla bir antlaşma (*traité*) yapmak üzere bir araya gelmeyi taahhüt etmişlerdir.

Dolayısıyla, taraflar tam olarak sınırlamanın Divan tarafından yapılmasını talep etmemiş ancak bu sınırlandırmanın genel prensiplerinin belirlenmesini istemiş ve belirlenen ilkelerin uygulamasını kendi bilirkişilerine bırakmışlardır. Görüldüğü üzere, bu dava kapsamında bilirkişi müdahalesinin Divan tarafından verilen kararın icrası aşamasında yapılması planlanmış ve böylece bilirkişi (*expert-exécutant*) ve hâkim arasındaki görev paylaşımının sınırları net bir şekilde çizilmiştir⁵¹.

Divan tarafından verilen nihai kararda dikkate alınması gereken ilke ve kurallar belirtilmiş (para. 133/A ve B) ve bunların somut olaya uygulanmasına ilişkin bir metot ortaya konulmuştur (para. 133/C). Bu kapsamda, Divan tarafından önerilen metoda ilişkin taraflar arasında ortaya çıkan ihtilafın ardından Tunus verilen kararın revizyonu ve yorumu için Divan'a başvurmuştur⁵².

Tunus, 14 Haziran 1985 tarihinde yapılan duruşmada, ikinci sektörün sınırlandırılmasına ilişkin olarak Gabes Körfezi'nin en batı noktasının koordinatlarının doğru bir biçimde tespit edilmesi maksadıyla bilirkişi değerlendirmesi yapılmasının yerinde olacağını dile getirmiştir (Gözden geçirme ve yorum talebine ilişkin karar, para. 6). Divan bu talebin tek taraflı bir talep olduğunu ve Libya'nın bu talebe açıkça karşı çıkmadığını ifade etmiştir (para. 64). Divan, her ne kadar Statü'nün kendisine bu yönde bir bilirkişi atama yetkisi verdiğini hatırlatsa da önüne getirilen meseleler hakkında karar verebilmesi için zikredilen koordinatların belirlenmesinin zaruri olması durumunda Tunus'un talebini ka-

⁴⁷ Opinion Dissidente de Sir Robert Jennings, *Activités militaires et paramilitaires au Nicaragua et contre celui-ci (Nicaragua c. Etats-Unis d'Amérique)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 544.

⁴⁸ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1597-1598.

⁴⁹ TRIBOLO, Julie: *L'expertise dans les procédures contentieuses interétatiques*, Doktora Tezi, Université d'Aix-Marseille, Aix-en-Provence ve Marsilya, 2017 (L'expertise), s. 109-110.

⁵⁰ *Plateau continental (Tunisie/Jamahiriyi arabe libyenne)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1982, s. 21, para. 2 ve s. 23, para. 4.

⁵¹ TRIBOLO, *L'expertise*, s. 248-249.

⁵² *Demande en revision et en interprétation de l'arrêt du 24 février 1982 en l'affaire du Plateau continental (Tunisie/Jamahiriyi arabe libyenne)* (Tunisie c. Jamahiriyi arabe libyenne), arrêt, C.I.J. Recueil 1985, s. 192. Statü'nün 60. maddesine göre Divan tarafından verilen kararlar kesindir. Kararların istinafi ve temyizi mümkün olmasa da Statü'nün 61. maddesine uygun olarak kararların gözden geçirilmesi ve yorumu talebinde bulunulması mümkündür. Bu yönde bkz. SUR, s. 204; PAZARCI, s. 482-483; ACER, Yücel / KAYA, İbrahim: *Uluslararası Hukuk*, 12. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021, s. 476; COMBACAU, Jean / SUR, Serge: *Droit International Public*, 9. Baskı, Montchrestien, Paris, 2010, s. 604-606.

bul edebileceğini ifade etmiştir (para. 65). Oysa, mevcut durumda sadece bir yorum talebinin kendi önünde olduğu Divan tarafından vurgulanmış ve tarafların birlikçilerinin koordinatları kesin olarak belirlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır (para. 65 ve 66).

Divan vermiş olduğu kararın kesin olduğunu ancak bu durumun tarafların yeniden birlikte Divan önünde kesin bir belirlemenin yapılmasına dönük yeni bir birlikçi incelemesi talebinde bulunmalarına engel olmadığını belirtmiştir (para. 66). Son olarak, Divan, tarafların tahkimname ve nihai karara uygun olarak uyuşmazlığı çözmeleri, tarafların temsilcilerinin ve birlikçilerinin bu kapsamda iyi niyetli bir şekilde kesin koordinatların belirlenmesi için çaba göstermeleri ve bir antlaşma yapmalarının gerekliliğine dikkat çekmiştir (para. 68).

Görüldüğü üzere, Divan yine tarafların tahkimnamede ifade ettikleri iradelerine uygun olarak birlikçilerin hareket alanına müdahale etmeyi kabul etmemiştir. *Ad hoc* Hâkim Bastid, kişisel görüşünde, Tunus'un birlikçi belirlenmesine ilişkin talebinin reddedilmesinin yerinde olduğunu ifade etse de nihai kararda yer alan “en düşük cezir hattı (*ligne de ravage/laisse de basse mer*)” kavramının açıklığa kavuşturulmasını ve böylece birlikçilerin görevlerinin icrasının daha kolaylaşacağını belirtmiştir⁵³.

3. Divan Birlikçi Atanmasını Gerekli Görmeyebilir

Preah Vihear Tapınağı davası kapsamında talep olmasına rağmen Divan birlikçiye ve soruşturma mekanizmasına başvurmamıştır⁵⁴. Bu dava kapsamında, Divan, Tayland'ın zımni kabulüne dayanmış ve birlikçi atamasını gerekli görmemiştir⁵⁵. Divan'ın bu yaklaşımı Hâkim Koo tarafından eleştirilmiştir⁵⁶. Koo'ya göre bu dava kapsamında ele alınan meseleler teknik niteliği bağımsız birlikçilerin atanmasını gerektirmekteydi ve teknik yönü ağır basan olguların tam anlamıyla açıklığa kavuşturulması Divan'ın daha iyi bir sonuca ulaşmasına önemli düzeyde hizmet edebilirdi.

El Salvador ve *Honduras* arasındaki sınır uyuşmazlığına bakan Divan dairesi, *El Salvador* tarafından yapılan yerinde ziyaret ve birlikçi atama talebini gerekli bulmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir⁵⁷. White, bu kararın verilmesinin arka planında tartışmalı sınır bölgelerindeki şiddet eylemlerinin kanıt toplanmasını zorlaştıracak nitelikte olmasının belirleyici olduğuna dikkat çekmiştir⁵⁸. Bir kez daha görüldüğü üzere, Divan birlikçilerin sağlıklı bir biçimde görevlerini yerine getirip getiremeyeceği hususuna önem göstermekte, bu koşullar oluşmamışsa birlikçi atama ve yerinde ziyaret kararı almamakta ve sahip olduğu kanıtlara dayanarak karar alma yoluna gitmektedir.

4. Hâkimin Birlikçi Atamasını Usule İlişkin Olarak Sınırlandıran Temel İlkeler

Hâkim Yusuf, Divan başkanı olarak yaptığı birlikçi atamaya ilişkin konuşmasında prosedüre ilişkin iki temel ilkenin Divan'ın birlikçi atamasında belirleyici olduğunu ifade etmiştir⁵⁹: Mahkeme hukuku bilir ilkesi (*jura novit curia*) ve silahların eşitliği ilkesi (*égalité des armes*).

⁵³ Opinion individuelle de Mme Bastide, *Demande en revision et en interprétation de l'arrêt du 24 février 1982 en l'affaire du Plateau continental (Tunisie/Jamahiriya arabe libyenne)* (Tunisie c. Jamahiriya arabe libyenne), arrêt, C.I.J. Recueil 1985, s. 252, para. 10. Benzer yönde bir eleştiri için bkz. Opinion individuelle de M. Oda, *Demande en revision et en interprétation de l'arrêt du 24 février 1982 en l'affaire du Plateau continental (Tunisie/Jamahiriya arabe libyenne)* (Tunisie c. Jamahiriya arabe libyenne), arrêt, C.I.J. Recueil 1985, s. 243, para. 14-15.

⁵⁴ *Affaire du temple de Preah Vihear (Cambodge c. Thaïlande)*, Fond, Arrêt du 15 juin 1962: C.I.J. Recueil 1962, s. 6.

⁵⁵ MBENGUE, Makane Moïse: “Scientific Fact-finding at the International Court of Justice: An Appraisal in the Aftermath of the Whaling Case”, *Leiden Journal of International Law*, 2016, Cilt 29, Sayı 2 (Whaling Case), s. 534; WHITE, Gillian: “The Use of Experts by the International Court”, (Ed.) LOWE, Vaughan / FITZMAURICE, Malgosia: *Fifty Years of the International Court of Justice, Essays in honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 537.

⁵⁶ Opinion dissidente de M. Wellington Koo, *Affaire du temple de Preah Vihear (Cambodge c. Thaïlande)*, Fond, Arrêt du 15 juin 1962: C.I.J. Recueil 1962, s. 100, para. 55.

⁵⁷ *Différend frontalier terrestre, insulaire et maritime (El Salvador/Honduras; Nicaragua, Intervenant)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1992, ss. 361-362, para. 22 ve s. 400, para. 65.

⁵⁸ WHITE, s. 535.

⁵⁹ YUSUF, para. 43.

a. Sınırlayıcı Bir Faktör Olarak Silahların Eşitliği İlkesi ve Divan Tarafından Aranan Denge

Daha önce giriş bölümünde de ifade ettiğimiz üzere, Divan'ın oturmuş içtihadına göre kanıt yükü bir olguyu tesis etmek isteyen taraftadır. Hâkim Yusuf'un dikkat çektiği şekilde, Divan'ın bilirkişi ataması tarafların kanıtlara ilişkin yükümlülüklerine etki edebilir ve taraflar arasındaki dengenin bozulmasına sebebiyet verebilir⁶⁰. Dolayısıyla, Divan'ı temkinli hareket etmeye iten endişelerden birisi bu dengenin korunmasıdır.

Bu bağlamda, özellikle taraflar arasında bilimsel kanıtlara ilişkin olarak bir görüş ayrılığının bulunmadığı hallerde Divan'ın bağımsız bir bilirkişi atama yoluna gitmediği görülmektedir⁶¹. Bununla birlikte, Hâkim Yusuf, sadece uyuşmazlığın taraflarını ilgilendirmeyen ancak genel menfaate temas eden çevrenin korunması vb. hususlarda tarafların görüş ayrılığının olmayışının Divan'ın bilirkişi atamasına engel olmaması gerektiğinin özellikle altını çizmiştir⁶².

Dolayısıyla, eğer taraflar arasında bilimsel kanıtlara ilişkin olarak çok ağır yaklaşım farklılıkları mevcutsa Divan'ın bilirkişiye gitmesi söz konusu olabilecektir⁶³. Bu yaklaşımı destekleyen Divan uygulamasındaki en iyi örnek hiç şüphesiz *Korfu Boğazı* davası kapsamında yapılan bilirkişi atamasıdır⁶⁴. Bununla birlikte, Divan'ın taraflar arasında derin yaklaşım farklılıklarının olduğu durumlarda dahi genel olarak bilirkişi atama yoluna gitmediği görülmektedir.

Örneğin, *Kasikili/Sedudu adası* davasında tarafların bilirkişileri birbirine zıt yaklaşımlar ortaya koymuş olsa da bu durum Divan'ın bilirkişi ataması için yeterli olmamıştır⁶⁵. Bu husus bireysel görüşünde Hâkim Oda tarafından eleştirilmiştir⁶⁶. Oda, Divan'ın hidroloji alanında bir bilirkişiye duymuş olduğu ihtiyacın önemini vurgulamış ve bağımsız nitelikte bir bilirkişi tarafından yardım almayan Divan'ın ulaştığı sonuca ilişkin endişelerini dile getirmiştir (para. 32). Oda, Divan'ın objektif bilgiye ulaşılmasına yardımcı olacak bilirkişi atamak yerine tarafların bilirkişilerinin değerlendirmelerini esas alarak bir sonuca ulaştığına dikkat çekmiştir (para. 6, 32 ve 61).

Benzer şekilde, Katar ve Bahreyn arasındaki deniz uyuşmazlığına ilişkin olarak tarafların bilirkişileri farklı görüşler içeren raporlar sunmuşlardır⁶⁷. Bununla birlikte, Divan, teknik meseleleri bir kenara bırakmak suretiyle yerleşik içtihadına dayanarak ulaştığı sonucu “özel durum (*special circumstances*)” kavramıyla açıklama yolunu seçmiştir (para. 217-220)⁶⁸. Meselenin teknik boyutu ve taraf bilirkişilerinin bu meselelere ilişkin çok farklı bakış açılarına sahip olmaları dikkate alındığında, Divan'ın Statü'nün 50. maddesinden kaynaklanan yetkilerini kullanmamış olması *ad hoc* Hâkim Bernandez'in eleştirisine konu olmuştur⁶⁹. Benzer şekilde doktrinde de bağımsız bir bilirkişiye başvurulmamasının Divan'ı hatalı bir sınır çizmeye ittiğine ve dolayısıyla hatalı karar alındığına dikkat çekilmiştir⁷⁰.

⁶⁰ YUSUF, para. 49. Benzer yönde bkz. DINH ve diğerleri, s. 1249.

⁶¹ YUSUF, para. 51. Benzer yönde bkz. TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1599.

⁶² YUSUF, para. 52. Benzer yönde bkz. Déclaration de M. le juge Yusuf, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 217, para. 6.

⁶³ YUSUF, para. 53.

⁶⁴ *Affaire du Déroit de Corfou*, Ordonnance du 17 décembre 1948: C. I. J. Recueil 1948, s. 124.

⁶⁵ Örneğin bkz. *Ile de Kasikili/Sedudu (Botswana/Namibie)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1999, s. 1063, para. 28.

⁶⁶ Opinion individuelle de M. Oda, *Ile de Kasikili/Sedudu (Botswana/Namibie)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1999, s. 1118-1119, para. 6.

⁶⁷ *Délimitation maritime et questions territoriales entre Qatar et Bahreïn*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 2001, s. 98-99, para. 189-194. Bu davayla alakalı genel olarak bkz. AKSAR, s. 90-92.

⁶⁸ Bu yönde bkz. MBENGUE, *Whaling Case*, s. 536.

⁶⁹ Opinion dissidente de M. Torres Bernandez, *Délimitation maritime et questions territoriales entre Qatar et Bahreïn*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 2001, s. 275, para. 41.

⁷⁰ TRIBOLO, *L'expertise*, s. 117-118; COUSTASSE, Juan Guillermo / SWEENEY-SAMUELSON, Emily: “Adjudicating Conflicts over Resources: The ICJ's Treatment of Technical Evidence in the Pulp Mills Case”, *Goettingen Journal of International Law*, 2011, Cilt 3, s. 459 ve 470. SWINEHART, Matthew W.: “Reliability of Expert Evidence in International Disputes”, *Michigan Journal of International Law*, 2017, Cilt 38, s. 314.

Aynı minvalde, *Pulp Mills* davası kararında, Divan, davanın taraflarının çelişkili yaklaşımlar içeren bilirkişi raporlarının hükmü ve güvenilirliğine ilişkin farklı bakış açısına sahip olduklarına dikkat çekmiştir⁷¹. Divan ise taraflarca sunulan bilgi ve belgeler arasında hangi olguların dikkate alınacağını belirlenmesi, bu olguların kanıt gücünün değerlendirilmesi ve bunlardan hangi sonuçlar çıkarılacağı hususlarında sorumluluğun kendisinde olduğunu hatırlatmıştır (para. 168). Bu bağlamda, Divan bilirkişi atama yoluna gitmemiş ve taraflarca sunulan verileri analiz etmiş ve uygun bulduğu olgulara ilişkin olarak kendi sonuçlarını çıkarmıştır⁷².

Divan'ın bu dava kapsamında bilirkişiye gitmesinin yargılamaya katkısının olmayacağı, bilirkişiye başvurulmasının daha önce Divan önünde tartışılan konuları yeniden tartışmak anlamına geleceği ve bilimsel bazı meselelerle alakalı bir pozisyon almanın yargısal rolün sınırlarının dışına çıkmak anlamına geleceği Hâkim *Keith* tarafından ifade edilmiştir⁷³.

Bu yaklaşımın tam aksine, Hâkim *Yusuf*, taraflarca sunulan bilimsel ve teknik kanıtların ve genel bağlamın daha iyi anlaşılması için bilirkişiye başvurulmasının daha faydalı olacağını ve nihai kararın 168. paragrafında belirtilen hususların bilirkişi atamasına engel olmadığını özellikle belirtmiştir⁷⁴. Benzer şekilde, Hâkim *Cançado Trindade*'ye göre de Divan olguların tesisi için elindeki tüm olanakları kullanmamıştır⁷⁵.

Yine, Hâkimler *Al-Khasawneh* ve *Simma* tarafından Divan'ın kendisine sunulan bilimsel kanıtları değerlendirmek için başvurduğu metotlar sorunlu bulunmuş ve tarafların görüş farklılıklarına sahip olduğu bu kanıtların daha iyi anlaşılması için Divan'ın kendi mevzuatından doğan yetkileri kullanmaması eleştirilmiştir⁷⁶. *Al-Khasawneh* ve *Simma* bilimsel kanıt yoğunluğu açısından bu davanın diğer davalardan farklı olduğuna dikkat çekmiş ve bu dava kapsamında kanıtların değerlendirilmesi için başvuru geleneksel yaklaşımın yetersiz kaldığının altını çizmişlerdir (para. 3). Nitekim, *Al-Khasawneh* ve *Simma*'ya göre, Divan taraflarca sunulan bilimsel kanıtları tek başına değerlendirme kabiliyetine sahip değildir ve olguların bilirkişi yardımı olmadan Divan tarafından anlaşılması çok zordur (para. 4). Olayda, Divan'ın tarafların argümanlarını dinlemekle yetinmesi, taraflara birkaç soru sorması ve bunun sonucunda bir hükme ulaşması hakimlerce yerinde bulunmamıştır (para. 5)⁷⁷. Genel olarak, Divan'ın dava sürecindeki pasif tutumu eleştirilmiş (para. 6) ve bilirkişiye başvurulmaması nedeniyle önemli bir fırsatın kaçırıldığı ifade edilmiştir (para. 17).

Görüldüğü üzere, yapılan en temel eleştirilerden birisi Divan'ın bilimsel kanıtlara bakışının geleneksel sınırlar içerisinde kalmasıdır⁷⁸. Bu bağlamda, bilimsel kanıtlar özelinde, Divan'ın bilirkişi ataması yapmadan tarafların bilirkişilerine dayanarak karar aldığı, meseleyi daha çok hukuki zemine

⁷¹ *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 72, para. 166.

⁷² Bu yönde bkz. COUSTASSE / SWEENEY-SAMUELSON, s. 460; TRIGEAUD, Laurent: "La (non) spécificité du droit international de l'environnement: à propos de l'affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (CJ, Argentine c. Uruguay, arrêt du 20 avril 2010)", *Annuaire français de droit international*, 2010, Cilt 56, s. 256.

⁷³ Opinion individuelle de M. le juge Keith, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, ss. 125-126, para. 11.

⁷⁴ Déclaration de M. le juge Yusuf, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 216, para. 1 ve s. 217, para. 5. Aynı yönde bkz. *Opinion dissidente de M. le juge ad hoc Vinuesa, Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 285, para. 72 ve s. 287, para. 79.

⁷⁵ Opinion individuelle de M. le juge Cançado Trindade, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 191, para. 151.

⁷⁶ *Opinion dissidente commune de MM. Les juges Al-Khasawneh et Simma, Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 109, para. 2.

⁷⁷ Benzer yönde bkz. WEISBURD, s. 232; VATNA, Loic: "L'affaire des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine C. Uruguay): Un nouveau différend environnemental devant la Cour Internationale de Justice", *Revue québécoise de droit international*, 2009, Cilt 22, Sayı 2, s. 48.

⁷⁸ Bu bağlamda, uluslararası hukukun parçalanması penceresinden bir değerlendirme için bkz. TRIGEAUD, s. 262 ve 275; COUSTASSE / SWEENEY-SAMUELSON, s. 464-465. Uluslararası hukukun parçalanması ile alakalı genel olarak bkz. AKSAR, s. 37-40; SHAW, Malcolm N.: *Uluslararası Hukuk*, (Çeviri Ed.) KAYA, İbrahim, 8. Baskı, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018, s. 46.

çekmek suretiyle bilimsel konuları ele almaktan kaçındığı görülmektedir⁷⁹. Başka bir ifadeyle, Divan'ın olgulara ilişkin olarak bilimsel bir değerlendirme yapmak yerine hukuki temellendirme yoluna gittiği ve genel olarak bilimsel kanıt toplamadan kaçınma stratejisi (*scientific fact-finding avoidance strategy*) izlediği sonucuna ulaşılabilir⁸⁰. Örneğin, Divan, Libya ve Malta arasındaki uyuşmazlıkta tarafların kıyılarından 200 mil uzaklığa kadarki alanda kıta sahanlığının belirlenmesi için bu uzaklığa kadar olan jeolojik ve jeofizik faktörlerin dikkate alınmasının önemli olmadığını ifade etmiştir⁸¹. Divan'ın başvurduğu kaçınma stratejilerinden birisi de *Pulp Mills* davası kapsamında olduğu gibi tarafların kanıt standardını sağlamadığının tespit edilmesidir⁸².

Bu minvalde, *Gabcikovo/Nagymaros* davası kapsamında Divan, davanın taraflarının iddialarını desteklemek maksadıyla çok sayıda bilimsel niteliğe sahip kanıt sunduğunu ve bunların arasında ciddi yaklaşım farklılıkları olduğunu, ancak bu yaklaşımların arasında hangisinin bilimsel olarak daha sağlam tezler içerdiği konusunda bir tutum alması gerektiğini belirtmiştir⁸³. Bu bağlamda, Macaristan tarafından ileri sürülen risklerin uzun vadeli ve kesin olmayan bir niteliğe sahip olduğu ifade edilmiş (para. 55) ve Macaristan'ın projenin askıya alınması ve bırakılması dışında bu risklerin azaltılması için başka yollarının mevcut olduğu, zaruret halinin varlığı kabul edilse dahi Macaristan'ın bu durumun oluşmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır (para. 57). Bu dava kapsamında da Divan olayın içerdiği bilimsel teknik tartışmayı “nötralize” ederek bilirkişiye başvurma yoluna gitmemiştir⁸⁴.

Benzer bir yaklaşım, Divan tarafından *Balina Avcılığı* davasında da takip edilmiştir⁸⁵. Bu dava kapsamında da tarafların bilirkişilerinin çok farklı bakış açılarına sahip oldukları bilinmektedir⁸⁶. Divan tarafından bilirkişi ataması yapılmamış olsa da Divan bilimsel bir projenin hedeflerinin makul (*raisonnable*) olup olmadığıyla alakalı bir değerlendirme yapmaktan kendisini alıkoymamıştır (para. 189).

Son olarak, Kosta Rika ve Nikaragua arasındaki uyuşmazlığa ilişkin 2015 tarihli kararda da yaklaşımsal açıdan belirli bir devamlılıktan bahsetmemiz mümkündür⁸⁷. Nikaragua repliğinde Divan'dan bilirkişi ataması talebinde bulunmuş, bu öneriye Kosta Rika tarafından sıcak bakılmamıştır ve Divan herhangi bir gerekçe sunmadan bu dava kapsamında bir bilirkişi atama yoluna gitmemiştir (esas karar, para. 30)⁸⁸. Bunun yerine Divan'ın tarafların atamış olduğu bilirkişilerinin hem fikir oldukları noktalara dayandığı ve bunu ön plana çıkardığı görülmektedir (para. 90 ve 105). Bununla birlikte, tarafların bilirkişilerinin anlaşmazlık içinde oldukları noktalarla alakalı detaylı bir tartışmaya ise girilmemiştir (para. 186). Bu davada da Divan'ın bilimsel niteliğe sahip olguları hukuki alana çekerek, daha net bir ifadeyle kanıt standardının sağlanmadığını ileri sürerek, bir yaklaşım ortaya koyduğu görülmektedir

⁷⁹ Divan, 2008 yılındaki bir kararında, tarafların bilirkişilerinin zıt yaklaşımlarına ilişkin olarak net bir tutum almayı gerekli bulmayabileceğini ifade etmiştir. *Souveraineté sur Pedra Branca/Pulau Batu Puteh, Middle Rocks et South Ledge (Malaisie/Singapour)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2008, s. 60, para. 147.

⁸⁰ D'ASPREMONT, Jean / MBENGUE, Makane Moïse: “Strategies of Engagement with Scientific Fact-Finding in International Adjudication”, *Amsterdam Center for International Law Research Paper No. 2013-05*, 2013, s. 21 ve 25.

⁸¹ *Plateau continental (Jamahiriya arabe libyenne/Malte)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1985, s. 35, para. 39.

⁸² GAJA, Giorgio: “Conclusions”, *Questions of International Law*, 2023, Sayı 98, s. 51.

⁸³ *Projet Gabcikovo-Nagymaros (Hongrie/Slovaquie)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1997, s. 42, para. 54.

⁸⁴ HAMANN, s. 128; D'ASPREMONT / MBENGUE, s. 22-23.

⁸⁵ Bu davayla alakalı genel bir değerlendirme için bkz. REÇBER, Sercan: “Uluslararası Hukukta Balinaların Korunması ve Uluslararası Adalet Divanının Japonya-Avustralya & Yeni Zelanda Kararı”, *International Journal of Social Inquiry*, Cilt 12(2), s. 719-755.

⁸⁶ *Chasse à la baleine dans l'Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, s. 257, para. 82 ve s. 269, para. 134.

⁸⁷ *Certaines activités menées par le Nicaragua dans la région frontalière (Costa Rica c. Nicaragua) et Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2015, s. 665.

⁸⁸ Detaylı olarak bkz. *Audience publique tenue le jeudi 30 avril 2015, à 10 heures, au Palais de la Paix, sous la présidence de M. Abraham, président, dans les affaires relatives à Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica); Certaines activités menées par le Nicaragua dans la région frontalière (Costa Rica c. Nicaragua)*, *Compte Rendu*, s. 61-64.

(para. 194 ve para. 207). Divan'ın olguların araştırılmasına ilişkin yaklaşımı *ad hoc* Hâkim Dugard tarafından eleştirilmiş ve yetersiz bulunmuştur⁸⁹.

Görüldüğü üzere, tarafların bilirkişileri arasında çok zıt yaklaşım farklılıklarının olması halinde dahi silahların eşitliği ilkesinin gerekliliklerine uygun olarak Divan bilirkişi atama yoluna gitmeyebilir. Bu durumda, Divan'ın olgulara ilişkin olarak bilimsel bir değerlendirme yapmadan hukuki argümantasyona başvurduğu, bilimsel tartışmaları bu potada erittiği ve özellikle taraf bilirkişilerinin hem fikir olduğu noktalara dayanarak bir karara ulaştığı görülmektedir.

b. Sınırlayıcı Bir Faktör Olarak Mahkeme Hukuku Bilir İlkesi

Jura novit curia ilkesine ilişkin genel sınırlar Divan tarafından 1974 tarihinde vermiş olduğu *Balıkçılık Yetki Alanı* kararında net bir şekilde çizilmiştir⁹⁰. Buna göre, Divan'ın uluslararası hukuku saptaması beklenir ve Divan'ın bir uyuşmazlığa uygulanabilir tüm uluslararası hukuk kurallarını dikkate alması gerekir; Divan'ın vazifesi uluslararası hukukun kurallarının belirlenmesi ve olaya uygulanmasıdır, dolayısıyla bu kuralların tespiti ve ispatı davanın hiçbir tarafına yüklenemez nitekim hukuk Divan'ın yargılama alanına aittir. Bu kapsamda, Divan, taraflarca sunulan olgularla bağlı değildir; kendi soruşturmasını yapabilir, kendi bilirkişilerini atayabilir ve yerinde ziyaret de gerçekleştirebilir⁹¹. Benzer şekilde, daha önce ifade ettiğimiz üzere, Divan'ın uluslararası hukuka ilişkin meselelerin değerlendirilmesiyle alakalı bir bilirkişi ataması mümkün değildir.

Sonuç olarak, zikredilen ilke Divan'ın bilirkişi atamasına engel değildir nitekim burada önemli olan Divan'ın yargılamaya ilişkin yetkisini başkasına devretmemesidir. Dolayısıyla, bilirkişi atanması durumunda karar alma yetkisinin bu kişilere aktarıldığını iddia etmek güç olacaktır ve Divan yargılama makamı olma vasfını kaybetmeyecektir⁹². Bilirkişiye başvurulması sayesinde mahkemenin olguları daha iyi anlaması söz konusu olacak ve hukuki meselelere ilişkin sonuç çıkarma mahkemenin yetki alanında olmaya devam edecektir.

Bu ilkenin bir sonucu olarak, önüne gelmiş olan uyuşmazlıklar kapsamındaki antlaşmaların yorumlanmasının Divan'a ait olduğu Hâkim Yusuf tarafından belirtilmiştir⁹³. Yusuf, antlaşmaların bilimsel kavramlara atıf vermeleri halinde dahi durumun değişmeyeceğini ifade etmiş ve *Balina Avcılığı* davasındaki Divan'ın almış olduğu tutumu savunmuştur. Hatırlatmak gerekirse bu dava kapsamında Divan'ın netleştirmesi gereken husus Japonya'nın balina avcılığını "bilimsel amaçlarla" yapıp yapmadığıydı. Divan, esasa ilişkin kararın 88. paragrafında araştırma hedeflerinin bir programın oluşturulmasında oynadığı role dikkat çekmiş ancak bu hedeflerin bilimsel temeli ve önemi üzerine bir tutum almama yolunu seçmiştir.

Bununla birlikte, aynı paragrafta ifade edildiği üzere, Divan, bir programın bilimsel araştırma hedefleri doğrultusunda ölümcül metotlara başvurup başvurmadığını belirlemek için, programın oluşturulması ve uygulanmasının ilan edilen bilimsel hedefler ışığında makul olup olmadığını inceleme kararı almıştır (aynı zamanda bkz. para. 127). Bu kapsamda, Yusuf'un yaklaşımına paralel olarak, Divan, bir antlaşmanın yorumu kapsamında olunduğu gerekçesiyle bilirkişi atama kararı almamış bunun yerine tarafların bilirkişilerinin görüşlerinden hareketle bir sonuca ulaşmıştır.

Hâkim Owada, karşıt görüşünde, bilimsel araştırma kavramı üzerinde bilim insanlarının dahi hem fikir olmadığı bir bağlamda Divan'ın yapmış olduğu makullük değerlendirmesini eleştirmiştir⁹⁴. Ben-

⁸⁹ Opinion individuelle de M. le juge ad hoc Dugard, *Certaines activités menées par le Nicaragua dans la région frontalière (Costa Rica c. Nicaragua) et Construction d'une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2015, ss. 859-860, para. 34.

⁹⁰ *Compétence en matière de pêcheries (Royaume-Uni c. Islande)*, fond, arrêt, C.I.J. Recueil 1974, s. 9, para. 17.

⁹¹ KOLB, s. 923.

⁹² HAMANN, s. 110.

⁹³ YUSUF, para. 46-47.

⁹⁴ Opinion dissidente de M. le juge Owada, *Chasse à la baleine dans l'Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, s. 310, para. 25.

zer şekilde, Hâkim *Abraham*, Divan'ın Japonya'ya karşı katı bir yaklaşım sergilediğini ve zaman zaman bir yargılama organından ziyade bilim kurulu gibi hareket ettiğini vurgulamıştır⁹⁵. Yine, Hâkim *Xue*'ya göre bir faaliyetin bilimsel araştırmaya ilişkin olup olmadığı olgusal bir meseledir ve bunun değerlendirmesini bilim insanları yapmalıdır⁹⁶. Son olarak, Hâkim *Sebutinde* ise bilimsel araştırma kavramının sözlükte yer alan tanımının Divan'ın analizinin çıkış noktası oluşturması gerektiğini ifade etmiş ve çok detaylı bir tanıma ise gerek olmadığını bunun ancak bilim insanları tarafından verilebileceğine dikkat çekmiştir⁹⁷.

Kanaatimizce, bilimsel ve teknik kanıtların ele alınmasında Divan'ın yetersiz kaldığı, bu yetersizliği ortadan kaldırmak amacıyla bilirkişi atama yoluna ise gitmediği ve ihtilafı daha çok hukuki bir zemine çekmeye çalıştığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Her ne kadar genel yaklaşımı bu şekilde olsa da Divan'ın bilirkişi atamasına daha sıcak baktığı durumlardan bahsetmemiz de mümkündür.

B. Divan'ın Bilirkişi Atamasına Olumlu Baktığı Haller ve Genel Bağlam

1. Tarafların Tahkimnamedeki İradelerine Uygun Olarak Talepte Bulunmaları Halinde Divan Bilirkişi Atayabilir

Maine Körfezine ilişkin uyuşmazlık kapsamında hazırlanmış olan tahkimnamenin II(3) maddesine uygun olarak, daha önce belirttiğimiz üzere, taraflar Divan dairesinden bir bilirkişinin atanmasını talep etmişlerdir. Taraflar her ne kadar Statü'nün 50. maddesine bir referansta bulunmamış olsalar da Divan dairesi almış olduğu bilirkişi kararında zikredilen maddeye vurgu yapmış ve atama kararını bu şekilde temellendirme yolunu seçmiştir⁹⁸.

Tarafların ikisinin talepte bulunması halinde Divan bilirkişi atayabilir ancak 50. maddeye başvurma konusunda bir takdir yetkisi mevcuttur. Dolayısıyla, tarafların tahkimnamesindeki talebinin varlığı halinde dahi Divan bilirkişi atamayabilir⁹⁹. Bununla birlikte, tarafların bu yöndeki talebi Divan'ı atama kararı almaya itmekte ve bu açıdan kısmen de olsa pratikte hareket alanını sınırlandırmaktadır.

2. Nihai Kararın Uygulanmasına İlişkin Olarak Divan Bilirkişi Atayabilir

Burkina Faso ve *Mali* tarafından hazırlanan tahkimnamenin IV. maddesinde taraflar Daire'nin kararını kesin olarak kabul edeceklerini, nihai kararı takiben bir yıl içerisinde sınır belirleme işlemini yapacaklarını ve bu işlem için yardımcı olmaları amacıyla Daire'den üç adet bilirkişi belirlemesi talebinde bulunmuşlardır¹⁰⁰. Daire, taraflarca yapılan bu talebi gerçekleştirmeye hazır olduğunu ancak verecek olduğu kararın öncesinde bu yönde bir bilirkişi belirleme yoluna gitmesine gerek olmadığını belirtmiştir (para. 176).

Daire, bu yönde bir bilirkişi belirlemesini esasa ilişkini kararını verdikten sonra 9 Nisan 1987 tarihinde almış olduğu kararda yapmıştır¹⁰¹. Divan, bu kararında, tarafların Statü'nün 50. maddesine uygun bir bilirkişi belirlenmesi talebinde bulunmadığını özellikle belirtme ihtiyacı duymuştur. Daha

⁹⁵ Opinion dissidente de M. le juge Abraham, *Chasse à la baleine dans l'Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, s. 331, para. 36.

⁹⁶ Opinion individuelle de Mme la juge Xue, *Chasse à la baleine dans l'Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, ss. 424-425, para. 15.

⁹⁷ Opinion individuelle de Mme la juge Sebutinde, *Chasse à la baleine dans l'Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, s. 433, para. 9.

⁹⁸ *Délimitation de la frontière maritime dans la région du golfe du Maine, nomination d'expert, ordonnance du 30 mars 1984, C.I.J. Recueil 1984, s. 165.*

⁹⁹ Bu yönde USAD uygulamasından bir örnek için bkz. *Zones franches de la Haute-Savoie et du Pays de Gex, arrêt, 1932, C.P.J.I. série A/B no 46, s. 162-163.*

¹⁰⁰ *Différend frontalier, arrêt, C.I.J. Recueil 1986, s. 558, para. 2.*

¹⁰¹ *Différend frontalier, désignation d'experts, ordonnance du 9 avril 1987, C.I.J. Recueil 1987, s. 7.*

sonra ne Statü'nün ne de yerleşik içtihadının daha önceden alınmış olan bir kararın uygulanmasına ilişkin bilirkişi atamasına engel olmayacağını belirtmiş ve üç kişiyi bilirkişi olarak atamıştır. Bununla birlikte, *Maine Körfezi* davasındaki yaklaşımın aksine Daire bilirkişi atama kararını tarafların iradesine dayandırma yoluna gitmiş ve 50. madde çerçevesinde bir atama kararı almamıştır.

Aynı yaklaşım Divan tarafından *Burkina Faso ve Nijer* arasındaki sınır uyuşmazlığı kapsamında da sürdürülmüştür¹⁰². Taraflarca hazırlanan tahkimnamenin 7. maddesi, az önce zikredilen tahkimname hükmüne benzer olup sınırın karara uygun olarak belirlenmesi için üç bilirkişi ataması talebini içermektedir. Yine, bu dava kapsamında da, Divan taraf taleplerine olumlu yanıt vermiş ve esasa ilişkin kararını verdikten birkaç ay sonra üç adet bilirkişi ataması yapmıştır¹⁰³. Divan önceki uygulamasına paralel bir şekilde bilirkişi atama kararı almış ve bunu yine Statü'nün 50. maddesine dayandırmamıştır.

Divan usulünde, kararların uygulamaya sokulması esas olarak taraflara bırakılmış olsa da yukarıda zikretmiş olduğumuz kararlar hükmün yürürlüğe konulmasına hizmet etmesi bakımından istisnai bir nitelik taşımaktadır¹⁰⁴. Böylece, bilirkişi, Divan tarafından verilen kararın uygulanması aşamasında devreye girmekte ve alınan kararın daha “operasyonel” hale gelmesine hizmet etmektedir¹⁰⁵. Bu kapsamda, devletlerin taleplerine paralel olarak bilirkişi ve hâkim arası görev paylaşımı daha net bir biçimde yapılmaktadır.

3. Tarafların Karşı Çıkması veya İsteksiz Olması Divan'ın Bilirkişi Atamasına Engel Değildir

Kosta Rika ve Nikaragua arasındaki deniz ve kara uyuşmazlığı kapsamında Divan'ın bilirkişi atamayı düşündüğü hususunda taraflara bilgilendirme yapılmış ve konuyla alakalı düşünceleri sorulmuştur¹⁰⁶. Her ne kadar Kosta Rika bu kararı olumlu karşıladığını ifade etmiş olsa da (para. 11), Nikaragua'nın bunu gerekli görmediği ve atanacak olan bilirkişilerin yerinde ziyaret gerçekleştirmelerinin gerekli olmadığını ifade etmiştir (para. 12)¹⁰⁷. Sonuç olarak, Divan 16 Haziran 2016 tarihli kararında Statü'nün 50. maddesine uygun olarak iki kişiyi bilirkişi olarak atamıştır¹⁰⁸.

Benzer şekilde, *Kongo Topraklarında Silahlı Faaliyetler (Onarım)* kararı kapsamında, Divan'ın bilirkişi atamayı arzu ettiği yönünde taraflara bilgilendirme yapılmış ve tarafların görüşleri sorulmuştur¹⁰⁹. Uganda, şiddetli bir şekilde bilirkişi atanmasına karşı çıkmış ve bu yönde bir atamanın Kongo'nun iddialarını temellendirmekten kurtaracağı endişesini paylaşmıştır (para. 22)¹¹⁰. Kongo ise bilirkişi atanması önerisini olumlu bir şekilde karşılamış ve bilirkişi atamasının Divan'ın yargısal fonksiyonunu etkilemeyeceğini ifade etmiştir (para. 23). Uganda'nın çok net tutumu Divan'ın bu yönde ka-

¹⁰² *Différend frontalier (Burkina Faso/Niger), arrêt, C.I.J. Recueil 2013, s. 44.*

¹⁰³ *Différend frontalier (Burkina Faso/Niger), ordonnance du 12 juillet 2013, désignation d'experts, C.I.J. Recueil 2013, s. 226.*

¹⁰⁴ BERNANDEZ, Santiago Torres: “Article 48”, (Ed.) ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELLERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary), s. 1521.

¹⁰⁵ Geniş bir değerlendirme için bkz. TRIBOLO, L'expertise, s. 271-277.

¹⁰⁶ *Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua) et Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua), arrêt, C.I.J. Recueil 2018, s. 147, para. 10.*

¹⁰⁷ Nikaragua'nın yaklaşımıyla alakalı bkz. RASPAIL, Hélène: “La fonction juridictionnelle à l'épreuve de la délimitation territoriale: l'arrêt du 2 février 2018 dans les affaires Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique et Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua)”, *Annuaire français de droit international*, 2018, Cilt 64, s. 250.

¹⁰⁸ *Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua), ordonnance du 16 juin 2016, C.I.J. Recueil 2016, s. 240.*

¹⁰⁹ *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda), réparations, arrêt, C.I.J. Recueil 2022, s. 28, para. 21.*

¹¹⁰ Uganda'nın yaklaşımıyla paralel olarak bkz. Opinion individuelle de Mme la juge Sebutinde, *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda), réparations, arrêt, C.I.J. Recueil 2022, ss. 284-285, para. 1.* Bu yaklaşımla alakalı eleştirel bir değerlendirme için bkz. TRIBOLO, Julie: “Arrêt sur les réparations dans l'affaire des activités armées sur le territoire du Congo (RDC c. Ouganda)”, *Annuaire français de droit international*, 2022, Cilt 68 (Arrêt sur les réparations), s. 354.

rar almasını etkilememiş ve Divan, 12 Ekim 2020 tarihinde Statü'nün 50. maddesine uygun olarak dört bilirkişi atama kararı almıştır¹¹¹.

Sonuç olarak, Divan'ın Statü'nün 50. maddesinden aldığı takdir yetkisi nedeniyle tarafların onayı bilirkişi atamasında belirleyici bir rol oynamamaktadır (bu durum elbette yerinde ziyaret öngörülmesi durumunda sınırlayıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır). Daha geniş bir perspektifte, Divan'ın bu yönde bir karar alması için tarafların talebinin olmasına dahi gerek yoktur¹¹².

4. Bilirkişinin Yerinde Ziyaret Gerçekleştireceği Durumlarda Faaliyetlerini İcra Edebilmesi İçin Tarafların İş Birliği Zaruridir

Korfu Boğazı davası kapsamında atamış olduğu bilirkişilerin ilk raporunu ikna edici bulmayan Divan bilirkişilerden yaklaşımlarını kontrol etmeleri, tamamlamaları ve gerekirse değiştirmeleri için yerinde ziyaret etmelerine ilişkin bir karar almıştır¹¹³. Bu ziyaret Arnavutluk toprakları üzerinde yer alan *Saranda*'da gerçekleşmiş, taraf bilirkişileri ve Arnavut devlet görevlileri de bu ziyaret esnasında hazır bulunmuştur.

Benzer şekilde, *Kosta Rika ve Nikaragua arasındaki deniz ve kara uyumsuzluğu* kapsamında, Divan tarafından atanmış olan bilirkişiler, 2016 ve 2017 yıllarında iki adet yerinde ziyaret gerçekleştirmişlerdir¹¹⁴. Yerinde ziyaret gerçekleştirilmeden önce, bu ziyaretlerin organizasyonuna ilişkin bilirkişiler, yazmanlık ve taraflar arasında yazışmalar yapılmış; aynı zamanda, yazman ziyaretlere ilişkin taraflarla yüz yüze bir toplantı da yapmıştır (para. 19). Tüm bunlara ek olarak, Divan'ın 16 Haziran 2016 tarihli kararında, bilirkişilik faaliyetlerinin icrası için ihtiyaç duyacakları teknik yardım konusunda taraflara bir yükümlülük yüklediği görülmektedir¹¹⁵. Bu husus, bilirkişilerin görevlerini ideal koşullarda yapmalarını temin etme adına büyük önem arz etmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, *Nikaragua* davası kapsamında Divan'ın bilirkişi ataması yapmaması ve yerinde ziyaret öngörmemesi pratik sebeplerle açıklanabilir. Savunma yapmayı reddeden ABD'ye Divan'ın atamış olduğu bilirkişilerin bir ziyarette bulunması ve ABD'nin buna zorlanması elbette mümkün değildi. Dolayısıyla, bilirkişinin yerinde ziyaret gerçekleştirmesi durumunda ilgili egemen devletlerin rızaya dayalı iş birliği hayati bir önem taşımaktadır sonucuna ulaşmamız mümkündür.

5. Taraflardan Birisinin Yargılama Esnasında Hazır Bulunmaması Halinde de Divan Bilirkişi Atama Yoluna Gidebilir

Divan, *Korfu Boğazı* davası kapsamında esasa ilişkin vermiş olduğu kararda onarım miktarının belirlenmesi için yetkili olduğunu ifade etmiş ancak bu hususa ilişkin nihai karar almamıştır¹¹⁶. Bu bağlamda izlenecek olan prosedürü esas kararı verdiği tarihte almış olduğu başka bir kararla belirlemiştir¹¹⁷. Ancak, Arnavutluk, Divan tarafından yapılan yargılama sırasında hazır bulunmama kararı almış; bu nedenle, Divan, Birleşik Krallık tarafından ileri sürülen zarar miktarının Statü'nün 53. maddesine uygun olarak yerinde olup olmadığını belirlemek maksadıyla 50. madde kapsamında iki bilirkişi atamıştır¹¹⁸.

¹¹¹ *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda)*, ordonnance du 12 octobre 2020, C.I.J. Recueil 2020, s. 295.

¹¹² Farklı bir yaklaşım için bkz. Opinion individuelle de M. le juge Keith, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 125, para. 11.

¹¹³ *Affaire du Déroit de Corfou*, Arrêt du 9 avril 1949: C.I.J. Recueil 1949, s. 21.

¹¹⁴ *Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua)* et *Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2018, s. 148-149.

¹¹⁵ *Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua)*, ordonnance du 16 juin 2016, C.I.J. Recueil 2016, s. 241.

¹¹⁶ *Affaire du Déroit de Corfou*, Arrêt du 9 avril 1949: C.I.J. Recueil 1949, s. 36.

¹¹⁷ *Affaire du déroit de Corfou*, Ordonnance du 9 avril 1949: C.I.J. Recueil 1949, s. 171.

¹¹⁸ *Affaire du Déroit de Corfou*, Ordonnance du 19 novembre 1949: C. I. J. Recueil 1949, s. 237.

Korfu Boğazı davası (Onarım) kararında, Divan, bu davaya ilişkin sahip olduğu yetkinin uyuşmazlığa ilişkin esas kararda tesis edildiğini ve bu kararın Arnavutluk açısından da kesin olduğunu belirtmiştir¹¹⁹. Divan, daha sonra Statü'nün 53. maddesinin Birleşik Krallık'ın savlarının tamamının doğruluğunun kontrol edilmesini gerektirmediğini ancak ileri sürülen savların temelli olduğu yönünde ikna olmasının yeterli olacağını ifade etmiştir.

Statü'nün 53(1) maddesine göre taraflardan birisi hazır bulunmaz veya kendi iddialarını savunmaktan kaçınırsa, diğer taraf kendi savları doğrultusunda Divan'ın karar almasını talep edebilir. Bu talebi kabul etmeden önce, Divan, sadece yetkili olduğunu değil aynı zamanda ileri sürülen savların olgusal olarak ve hukuken temelli olduğunu da tespit eder¹²⁰. Bu kapsamda, Divan olgulara ilişkin olarak davacıdan daha fazla bilgi talep edebileceği gibi mevzuatının müsaade ettiği ölçüde kendi bilgi kaynaklarına da başvurabilir¹²¹. Hâkim *Yusuf* tarafından da altı çizildiği üzere, Divan'ın bilirkişi ataması bu kapsamda başvurabilecek olduğu yöntemlerden birisidir ve bu durumda silahların eşitliği ilkesinin ihlali söz konusu olmayacaktır¹²². Böylece, bir tarafın katılmamasıyla birlikte oluşan taraflar arası dengesizliğe karşı Divan'ın bu hamlesiyle yargılama sürecinde hakkaniyet tesis edilecek ve böylece hazır olmayan tarafın menfaatleri açısından da koruyucu bir etki sağlanacaktır¹²³.

6. Divan Teknik Bir Meseleyle Karşı Karşıya Kalması Halinde Bilirkişiye Başvurabilir

Divan'ın bilirkişi atadığı davaların ortak özelliği karşılaşılan meselelerin bilimsel, teknik ve karmaşık bir niteliğe sahip olmasıdır. Bununla birlikte, daha önce de altını çizdiğimiz üzere, benzeri bir meseleyle karşılaşması halinde dahi, Divan bilirkişiye başvurmak zorunda değildir.

Divan'ın bilirkişi ataması yapmış olduğu davaların birisinde meselenin teknik bir niteliğe sahip olup olmadığı hakimlerden birisi tarafından tartışılmıştır. *Kongo Topraklarında Silahlı Faaliyetler* davası (Onarım) kararı kapsamında, Divan, bilirkişi atama kararında, Kongo tarafından ileri sürülen bazı zararların teknik bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmiş ve bilirkişiye başvurmasını bu şekilde temellendirmiştir¹²⁴. Hâkim *Sebutinde*, bireysel görüşünde, Divan tarafından daha önceden yapılan bilirkişi atamalarının bilimsel ve teknik meselelerle sınırlı kaldığını (para. 5 ve 14), bilirkişiye bu olay kapsamında başvurulmuş meselelerin ise bu niteliğe sahip olmadığını, bu nedenle bilirkişilere teknik olmayan bir konuda başvurulmasıyla yargılama yetkisinin bilirkişilere devredildiğini (para. 18 ve 20) ileri sürmüştür¹²⁵.

7. Divan Danışma Görüşleri Kapsamında da Bilirkişi Atayabilir

Divan'ın bilirkişi atamaya ilişkin yetkilerinin sadece ihtilaflı davalarda mı kullanılabileceğine ilişkin olarak da bir sorgulama yapılabilir. Hâkim yardımcısı atanmasına ilişkin İktüzüğün 9. maddesinde danışma görüşü kapsamında da Divan'ın bu yönde bir atama yapabileceği belirtilmiştir. Bunun dışında Divan mevzuatında danışma görüşleri kapsamında bilirkişiye başvurulabileceğine dair açık bir değerlendirmenin yapılmamış olması bazı soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte, Statü'nün 68. maddesi, Divan'ın istisari görevlerinin uygulanmasında, uyuşmazlıklar kapsamında uygulanan hükümlerden, mümkün olduğu ölçüde, esinlenmesinin önünü açmaktadır.

¹¹⁹ *Affaire du Déroit de Corfu, Arrêt du 15 décembre 1949: C.I.J. Recueil 1949, s. 248.*

¹²⁰ Bu maddede öngörülen prosedürle (*procédure par défaut*) alakalı detaylı olarak bkz. DINH ve diğerleri, s. 1248-1249; KOLB, s. 677-690.

¹²¹ KOLB, s. 689.

¹²² YUSUF, para. 54-57.

¹²³ TRIBOLO, *L'expertise*, s. 143-144.

¹²⁴ *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda), ordonnance du 8 septembre 2020, C.I.J. Recueil 2020, s. 269, para. 15.*

¹²⁵ *Opinion individuelle de Mme la juge Sebutinde, Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda), ordonnance du 8 septembre 2020, C.I.J. Recueil 2020, s. 284.*

Bu bağlamda, *Batı Sahra* danışma görüşünde, Hâkim *de Castro* bir danışma görüşü kapsamında bilirkişiye başvurulamayacağını ileri sürmüştür¹²⁶. 68. maddeye getirilen bu katı yorum doktrinde kabul görmemiş ve eleştirilmiştir¹²⁷. Zikredilen maddede Divan'a bırakılan takdir yetkisine özellikle dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla, danışma görüşleri kapsamında da bilirkişi atanması mümkündür ve Divan mevzuatında buna engel oluşturacak bir hüküm bulunmamaktadır.

8. Bilirkişi Görüşüne Verilecek Değeri Divan Belirler

Divan, olguları incelerken taraflarca sunulan belgelere verilmesi gereken ağırlık, güvenilirlik ve değer hususunda genel bir yaklaşım belirleyecektir¹²⁸. Divan'ın kendisine sunulan bilirkişi raporlarına ilişkin yapılacak değerlendirme de bu kapsamda şekillenecektir. Genel itibarıyla, Divan'a sunulmuş bilirkişi raporları Divan açısından bağlayıcı bir nitelik taşımaz, bu raporlar kabaca olgulara ilişkin kanıt niteliği taşır¹²⁹.

Divan'ın ilk olarak bilirkişi ataması yaptığı *Korfu Boğazı* davası kapsamında, bilirkişilerin gerçekleştirmiş olduğu yerinde ziyaretin ardından sunmuş oldukları raporda beyan ettikleri görüşlere Divan'ın büyük bir önem atfetmekten kaçınmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir¹³⁰. Bu kapsamda, bilirkişilerin doğru bilgi ve tarafsızlık güvenceleri kapsamında olay yeri incelemeleri yaptığına özellikle dikkat çekilmiştir. Bu görüşler ışığında, Divan, 22 Ekim 1946 günü gerçekleşen patlamalara sebebiyet veren mayınların döşenmesinin Arnavut hükümetinin dikkatinden kaçamayacağı sonucuna ulaşmıştır¹³¹. Sonuç olarak, Arnavutluk'un sorumluluğunun belirlenmesi açısından mahkemeye sunulan bilirkişi raporu belirleyici olmuştur. Kısacası, bu karar kapsamında yapılan bilirkişi raporundaki görüşlerin ana hatlarıyla resmi bir biçimde onaylanmasıdır (*homologation*)¹³². Bu yaklaşımın bir sonucu olarak bilirkişilerin sunmuş olduğu ikinci rapor hükme iliştilmiştir¹³³.

Benzer şekilde, *Korfu Boğazı* davası (Onarım) kararı kapsamında da sunulan bilirkişinin raporu Divan kararının şekillenmesinde belirleyici olmuş ve bu rapor, kararla birlikte yayınlanmıştır¹³⁴. Birleşik Krallık tarafından ileri sürülen miktar ile bilirkişilerin yapmış olduğu değerlendirme karşılaştırılmış ve bilirkişilerin değerlendirmesi daha yüksek bir miktar içerse de Divan talep edilenden daha fazla bir tazminata hükmedemeyeceğini ifade etmiştir¹³⁵.

Aynı minvalde, *Maine körfezi* davası kapsamında atanan bilirkişi *Peter B. Beazley* tarafından hazırlanmış olan teknik rapor ana karara iliştilmiştir¹³⁶. Bu raporda mahkemenin kararına doğrudan yansımış ve karara dayanak oluşturmuştur¹³⁷.

¹²⁶ Opinion individuelle de M. de Castro, *Sahara occidentale, avis consultatif*, C.I.J. Recueil 1975, s. 138.

¹²⁷ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1598; WHITE, s. 539.

¹²⁸ *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2005, ss. 200-201, para. 59.

¹²⁹ RASPAIL, s. 250.

¹³⁰ *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 21-22.

¹³¹ Her ne kadar bu sonuca kesin olarak ulaşmak mümkün olmasa da bu olasılığa ilişkin bilirkişiler tarafından ortaya konulan bilimsel yaklaşımın yargısal bir gerçekliğe dönüşmesi bazı hakimler tarafından eleştirilmiştir. Opinion dissidente de Badawi Pacha, *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 62-64; Opinion dissidente du Dr. B. Ecer, *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 125-126. Özellikle atmosferik koşulların farklı olabileceğine ve bunun da kıyıda gözlemlemeyi engelleyebileceğine ilişkin bir görüş için bkz. Opinion dissidente de M. Krylov, *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 70-71.

¹³² SAVADOGO, s. 252-253.

¹³³ *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 9 avril 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 152-162.

¹³⁴ *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 15 décembre 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 258-260.

¹³⁵ *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 15 décembre 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 249-250. Divan'ın izlediği yaklaşıma eleştirel bir bakış için bkz. Opinion dissidente du Dr. B. Ecer, Juge "ad hoc", *Affaire du Déroit de Corfou, Arrêt du 15 décembre 1949*: C.I.J. Recueil 1949, s. 253. *Non ultra petita* ilkesiyle alakalı detaylı olarak bkz. KOLB, s. 919-926.

¹³⁶ *Délimitation de la frontière maritime dans la région du golfe du Maine*, arrêt, C.I.J. Recueil 1984, s. 347-352.

¹³⁷ Aynı yönde bkz. Opinion individuelle de Mme la juge Sebutinde, *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda)*, ordonnance du 8 septembre 2020, C.I.J. Recueil 2020, s. 288, para. 11.

Kosta Rika ve Nikaragua arasındaki deniz ve kara uyumsuzluğu kapsamında atanan bilirkişiler tarafından sunulan rapor her ne kadar ana karara ilştirilmese de bu kişiler tarafından yapılan değerlendirmelere Divan'ın birçok kez referans verdiği dikkat çekmektedir¹³⁸. Sonuç olarak, verilen nihai kararda bilirkişi raporlarının çok büyük etkisinin olduğu ifade edilmektedir¹³⁹. Benzer şekilde, tarafların bilirkişi raporlarına karşı olan olumlu yaklaşımları ve Divan'ın buna vermiş olduğu önem kararın sonraki süreçte uygulanabilirliğine olumlu yönde etki etmiştir¹⁴⁰.

Kongo Topraklarında Silahlı Faaliyetler (Onarım) davası kapsamında ise Divan tarafından atanmış olan iki bilirkişinin raporu bazı açılardan ikna edici bulunmamış ve devre dışı bırakılmıştır¹⁴¹. En başta da belirttiğimiz üzere, bilirkişiler tarafından sunulan rapora ilişkin değerlendirme Divan'a aittir. Bu değerlendirmenin sonucunda sunulan görüşlerin Divan tarafından dikkate alınmaması da mümkündür.

C. Mevzuat Dışı Gelişen Bilirkişi Uygulamaları

1. Hayalet Bilirkişi (*experts fantôme/phantom experts*)

Divan'ın teknik detayların aydınlığa kavuşturulması maksadıyla resmi şekilde bilirkişilere başvurmak yerine "hayalet bilirkişilere" başvurduğu bilinmektedir¹⁴². Böylece, Divan mevzuatında öngörülen prosedür dolanılmakta ve yargılama süreci "küçük meseleler" açısından hızlandırılmaktadır. Bunun sonucunda, taraflar bilirkişi belirlenmesi sürecinde söz hakkına sahip olmamakta ve bilirkişilerin mahkemeye iletmış oldukları raporlara ilişkin görüş bildirme ihtimalleri ortadan kalkmaktadır. Hakimler *Al-Khasawneh* ve *Simma, Pulp Mills* davası kapsamındaki karşıt görüşlerinde her ne kadar küçük meselelere ilişkin bu yola başvurulmasını anlaşılabilir karşılasalar da karmaşık bilimsel meseleler içeren davalarda bu uygulamanın ciddi bir sorun teşkil ettiği kanaatini paylaşmışlardır¹⁴³.

Bununla birlikte, bu kişilerin iç istişare amacıyla yazmanlık tarafından geçici olarak görevlendirildiği ve bu atamaların Statü'nün 21(2) maddesine uygun olarak yapıldığı da zaman zaman ifade edilmektedir¹⁴⁴. Benzer şekilde, bu uygulamanın adaletin iyi yönetimi (*proper administration of justice/bonne administration de justice*) ilkesi çerçevesinde açıklanması da olasıdır¹⁴⁵. Her ne kadar hayalet bilirkişilere başvurulması bazı faydalar sağlasa da özellikle şeffaflık ve tarafların Divan'a olan güveni açısından bazı endişeleri de beraberinde getirmektedir. Elbette hatalı bir karar verilmesindenense hayalet bilirkişilere başvurularak iyi bir karara varılması tercih edilebilir olsa da bu uygulamanın devamı hem mahkemeye olan güvenin zedelenmesine hem de kararın uygulanmasına ilişkin bazı sorunlara sebebiyet verebilir.

¹³⁸ Örneğin bkz. *Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua)* et *Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2018, ss. 167-168, para. 71, s. 170, para. 77, s. 173, para. 86, s. 178, para. 104.

¹³⁹ RASPAIL, s. 243, 246, 249-250. Benzer yönde bkz. *Déclaration de M. le juge Gevorgian, Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique (Costa Rica c. Nicaragua)* et *Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2018, ss. 263-264, para. 4.

¹⁴⁰ LIMA, Lucas Carlos: "The Debate on the Use of Experts by the International Court Of Justice: An Inquiry through Sociological Lenses", *Temple Int'l & Comp. L. J.*, 2020, Cilt 34, Sayı 2, s. 269-270.

¹⁴¹ Somut örnekler için bkz. *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda)*, réparations, arrêt, C.I.J. Recueil 2022, s. 63-65, para. 148 ve 149. Divan'ın bu yaklaşımla alakalı detaylı olarak bkz. TRIBOLO, *Arrêt sur les réparations*, s. 354-355.

¹⁴² Opinion dissidente commune de MM. Les juges Al-Khasawneh et Simma, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 114, para. 14.

¹⁴³ Opinion dissidente commune de MM. Les juges Al-Khasawneh et Simma, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 114, para. 14.

¹⁴⁴ COUVREUR, Philippe: "Le règlement juridictionnel", *Le processus de délimitation maritime: étude d'un cas fictif. Colloque international de Monaco*, Paris, Editions Pedone, 2004, s. 384. Benzer yönde bkz. YUSUF, para. 20. Bu değerlendirmenin hukuki açıdan bir kılıf uydurma (*habillage juridique*) olarak görülmesi de mümkündür. TRIBOLO, *L'expertise*, s. 119.

¹⁴⁵ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1599. Bu ilkeyle alakalı detaylı olarak bkz. DECAUX, Emmanuel: "Les exigences du formalisme dans les contentieux relatifs aux particuliers", (Ed.) TRIBOLO-FERRAND, Julie: *La confiance dans les procédures devant les juridictions internationales*, Actes du colloque international de Nice, Editions Pedone, 29.08.2022 tarihli versiyon, 2022, s. 233-234. Divan uygulamasında bu ilkeye yapılan bir atıf için bkz. *Essais nucléaires (Nouvelle-Zélande c. France)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1974, s. 463, para. 23.

2. Avukat Vasfına Sahip Bilirkişi (*expert en qualité de conseil/expert-counsel*)

Divan yargılamasında tarafların Statü’de ve İçtüzük’te öngörülmemiş olan avukat bilirkişilere başvurusu bir diğer dikkat çekici uygulamadır¹⁴⁶. Bu niteliğe sahip kişiler, Divan mevzuatında öngörülen prosedür dışında taraf heyetlerinin bir parçası olarak yargılamaya katılmaktadır. Bunun sonucu olarak, bu vafsa sahip bilirkişilerin uyuşmazlığın diğer tarafınca sorgulanması mümkün değildir. Gelişen bu uygulama bir nevi tarafların bilirkişilere başvurma süreci üzerinde hakimiyet kurma çabası olarak değerlendirilebilir ve elbette bunun bazı sonuçları olacaktır¹⁴⁷. Bu durumda avukat niteliğine sahip bilirkişi tarafından sunulan görüşler kanıttan daha çok argüman niteliğine sahip olacaktır¹⁴⁸.

Gelişen bu uygulama, *Pulp Mills* davası kapsamında Divan tarafından eleştirilmiş ve tarafların mevzuata uygun olarak bilirkişi sunmalarının daha faydalı olacağı ifade edilmiştir¹⁴⁹. Divan, aynı paragrafta, bilirkişilerin sorgulanabilmelerinin önemine dikkat çekmiş ve devletleri bilirkişi atamalarında bu yönde hareket etmeye davet etmiştir. Divan avukat vasfına sahip bilirkişilerin bağımsızlığı üzerine bir tartışmaya ise girmek istememiştir (para. 168). Bu minvalde, Hâkim *Greenwood*, bireysel görüşünde, bilirkişilik ve avukatlık kavramlarının net bir biçimde ayrılması gerektiğine vurgu yapmış ve bu uygulama nedeniyle dava kapsamında ortaya çıkan haksızlığın her iki tarafça da bu yola başvurulması nedeniyle biraz hafiflediğini ifade etmiştir¹⁵⁰.

Bu davadan sonraki süreçte Divan’ın tarafların iletmış oldukları listelerde yer alan bilirkişilerin tanık olarak ifade vermeleri yönünde bir talepte bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda, örneğin, *Balina avcılığı* davası kapsamında Divan’ın çağrısı cevap bulmuş ve taraflar İçtüzüğün 57. maddesine uygun olarak bilirkişi atamış ve tarafların bilirkişileri hem karşı tarafça çapraz sorguya çekilmiş ve hakimlerin sorularına yanıt vermiştir¹⁵¹. Dolayısıyla, *Pulp Mills* davasından sonraki süreçte avukat bilirkişi uygulamasının sona ermiş olmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirmemiz mümkündür.

3. Tanık-Bilirkişi (*Témoign-Expert/Witness-Expert*)

Divan mevzuatında öngörülmemiş diğer bir uygulama tanık-bilirkişi uygulamasıdır. Divan mevzuatında tanıklık ve bilirkişilik kurumlarını ayrı ayrı düzenlemiş ve iki vafsin da aynı kişide toplanması durumu özel olarak ele alınmamıştır. Bununla birlikte, bu uygulamanın Divan tarafından kabul görüldüğü bilinmektedir ve bu kişiler hem uzmanlık alanına uygun olarak görüşünü hem de olgulara ilişkin bilgisini paylaşabilir¹⁵². Bu vafsa sahip kişilerin uygulamada bir sorun oluşturmamalarının temel sebebi bu kişilerin hem karşı tarafın çapraz sorgulamasına hem de hakimlerin sorularına cevap vermeleridir.

Uygulamadan somut bir örnek vermemiz gerekirse, *Güney Batı Afrika* davaları kapsamında, Divan bu niteliğe sahip kişilerin aynı oturumda hem bilirkişi hem de tanık olarak ifade verebileceklerini belirtmiştir¹⁵³. *Korfu boğazı* davası kapsamında bu vafsa sahip kişiler öncelikle tanık daha sonra da

¹⁴⁶ Bu uygulamanın tarihsel gelişimi için bkz. QUINTANA, s. 444.

¹⁴⁷ TRIBOLO, *L’expertise*, s. 111-112.

¹⁴⁸ MBENGUE, *Experts*, para. 15; TALMON, Stefan: “Article 43”, (Ed.) ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary), s. 1423-1424.

¹⁴⁹ *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 72, para. 167. Bu dava kapsamında ortaya çıkan tartışmanın genel bağlamı için bkz. VATNA, s. 47.

¹⁵⁰ Opinion individuelle de M. le juge Greenwood, *Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine c. Uruguay)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2010, s. 231, para. 27-28.

¹⁵¹ *Chasse à la baleine dans l’Antarctique (Australie c. Japon; Nouvelle-Zélande, intervenant)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2014, s. 236, para. 14-15, s. 237, para. 20-21. Benzer şekilde bkz. *Certaines activités menées par le Nicaragua dans la région frontalière (Costa Rica c. Nicaragua)* et *Construction d’une route au Costa Rica le long du fleuve San Juan (Nicaragua c. Costa Rica)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2015, s. 678, para. 35, s. 680, para. 45-46.

¹⁵² QUINTANA, s. 439; TALMON, *Commentary*, Article 43, s. 1425.

¹⁵³ *South West Africa Cases, Ethiopia v South Africa; Liberia v South Africa, Pleadings*, 1966, Cilt 10, s. 123.

bilirkişi olarak dinlenmişlerdir¹⁵⁴. Aynı ifade kapsamında hem bilginin hem de görüşün paylaşılması durumunda ise ilgili kişinin tanık olarak mı yoksa bilirkişi olarak mı beyanda bulunduğunu açıklamalarının içerisinde belirtmesi yerinde olacaktır¹⁵⁵.

4. Bilirkişi Benzeri Niteliğindeki Diğer Mahkemeler (*Quasi-Experts*)

Divan uygulamasında mevzuat dışı gelişen son uygulama kanıt değerlendirmesi amacıyla diğer uluslararası mahkemelerin çalışmalarından istifade sağlanması ve böylece bu mahkemelerin “bir nevi” bilirkişi olarak değerlendirilmesidir¹⁵⁶. Divan’ın bu uygulamaya olgusal anlamda karmaşık davalar kapsamında diğer uluslararası mahkemelerin kararlarına konu olması halinde başvurduğu bilinmektedir¹⁵⁷. Bu kapsamda, 2007 tarihli soykırım suçunun önlenmesine ilişkin Sözleşme’nin uygulanmasına ilişkin davada, Divan, Eski Yugoslavya ile ilgili Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından yapılan bireysel cezai sorumluluğa ilişkin olgusal tespitlere ve hukuki sınıflandırmalarına üst düzeyde önem gösterdiğini açıkça belirtmiştir¹⁵⁸. Benzer şekilde, *Kongo Topraklarında Silahlı Faaliyetler* (Onarım) kararı kapsamında da Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin kararlarına birçok kez atıf yaptığı görülmektedir¹⁵⁹.

Divan’ın kanıt toplama sürecinde diğer mahkemelerin kararlarından istifade ederek bu süreci hızlandırdığı ve böylece daha iyi temellendirilmiş bir karara ulaşmaya çaba gösterdiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte, bu yaklaşımın abartılı bir biçimde kullanılması mahkemenin kanıt toplama ve değerlendirme alanındaki yetkisinden feragat ettiği yönünde eleştirilere konu olabilecektir.

SONUÇ

Divan’ın özel olarak bilirkişi atama hususunda ve genel olarak bilimsel ve teknik olguların ele alınmasında temkinli bir yaklaşıma sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Divan’ın bu yönde bir tutum almasında hiç şüphesiz tarafların arasındaki dengenin bozulması endişesi büyük oranda etkilidir ve bu durum iddia eden iddiasını kanıtlar kuralına sıkı sıkıya bağlanmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda, Divan’ın taraf bilirkişilerinin bilimsel görüşlerinden hareketle bir yaklaşım oluşturduğu ve tartışmayı hukuki zemine çekmeye çalıştığı görülmektedir.

Divan’ın bilirkişiye başvurmama psikolojisinin altında aynı zamanda yargılama fonksiyonun kaybına ve yargılama sürecinin tam kontrolüne ilişkin bir endişe olduğunu ifade etmemiz de mümkündür. Divan’ın bilirkişiye başvurmasını sınırlayan önemli etmenlerden birisi de maddi sebeplerdir nitekim İttüğü’nün 68. maddesine göre Divan tarafından atanan bilir kişilere ilişkin oluşan masraflar Divan tarafından karşılanmaktadır. Divan’ın bu açığı özellikle kara ve deniz sınırlamalarına ilişkin davalarda hayalet bilirkişilere başvurmak suretiyle kapatmaya çalıştığı bilinmektedir.

Bu bağlamda, devletlerin uluslararası hukukun egemen aktörleri oluşu ve uluslararası hukukun merkezi olmayan yapısının Divan’ı yargılama sürecinde daha pasif olmaya ittiği ileri sürülebilir¹⁶⁰. Benzer şekilde, Divan’ın hukuki açıdan doğru (*legally correct*) ve politik olarak kabul edilebilir (*politically acceptable*) arasında bulması gereken denge önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır ve

¹⁵⁴ *Affaire du Détroit de Corfou*, Mémoires, Plaidoiries et Documents, Cilt 3, s. 616.

¹⁵⁵ TALMON, *Commentary*, Art. 43, s. 1425.

¹⁵⁶ TAMS, *Commentary*, Art. 50, s. 1591.

¹⁵⁷ *Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie-Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2007, s. 130, para. 212.

¹⁵⁸ *Application de la convention pour la prévention et la répression du crime de génocide (Bosnie-Herzégovine c. Serbie-et-Monténégro)*, arrêt, C.I.J. Recueil 2007, s. 209, para. 403. Divan, yine aynı paragrafta, zikredilen mahkeme tarafından genel uluslararası hukuka ilişkin ortaya koyulan yaklaşımlar açısından ise durumun farklı olduğunu altını çizmiştir.

¹⁵⁹ Örneğin bkz. *Activités armées sur le territoire du Congo (République démocratique du Congo c. Ouganda)*, réparations, arrêt, C.I.J. Recueil 2022, s. 68, para. 158, ss. 78-79, para. 191, s. 95, para. 249.

¹⁶⁰ TRIBOLO, *L’expertise*, s. 369. Uluslararası hukuk sistemiyle alakalı geniş bir değerlendirme için bkz. COMBACAU/SUR, s. 17-28.

bu denge arayışı Divan yargılamasında menfaatlere dayalı adaleti (*transactional justice*) ön planda tutan bir eğilimin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir¹⁶¹.

Bununla birlikte, *Kosta Rika ve Nikaragua arasındaki deniz ve kara uyumsuzluğu* kapsamındaki bilirkişi atama kararıyla birlikte Divan'ın bilimsel verilerin ele alınmasında daha aktif bir yaklaşım ortaya koymaya başladığı görülmektedir. Hiç şüphesiz, gelecekte, özellikle çevrenin korunması alanında Divan'ın önüne gelen davaların bilimsel ve teknik açıdan daha karmaşık niteliğe sahip olmaları Divan'ı daha çok kendi bilirkişisini atamaya itecektir. Bu aşamada, genel menfaatin korunması endişesi devreye girebilecek ve Divan'ın yaklaşımında ve mevzuatında bazı değişiklikleri beraberinde getirebilecektir¹⁶². Dolayısıyla, yargılama sürecinde gelecekte daha aktif hakimler görmemiz kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶¹ HAMANN, s. 113. Benzer yönde bkz. LIMA, *The Debate on the Use of Experts*, s. 275. Divan'ın karar yetkisinin sınırlarıyla alakalı bkz. PAZARCI, s. 473-475; ACER / KAYA, s. 503. Devletlerin, Divan'a duyduğu güvensizlikle alakalı bkz. SUR, s. 205.

¹⁶² Bu yönde bkz. Opinion individuelle de M. Weeramantry, *Projet Gabcikovo-Nagymaros (Hongrie/Slovaquie)*, arrêt, C.I.J. Recueil 1997, s. 117-118.

KAYNAKÇA

- ACER, Yücel / KAYA, İbrahim: *Uluslararası Hukuk*, 12. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021.
- AKSAR, Yusuf: *Uluslararası Hukuk*, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2021.
- COMBACAU, Jean / SUR, Serge: *Droit International Public*, 9. Baskı, Montchrestien, Paris, 2010.
- COUSTASSE, Juan Guillermo / SWEENEY-SAMUELSON, Emily: "Adjudicating Conflicts over Resources: The ICJ's Treatment of Technical Evidence in the Pulp Mills Case", *Goettingen Journal of International Law*, 2011, Cilt 3, s. 447-471.
- COUVREUR, Philippe: "Le règlement juridictionnel", *Le processus de délimitation maritime: étude d'un cas fictif. Colloque international de Monaco*, Editions Pedone, Paris, 2004, s. 349-388.
- D'ASPREMONT, Jean / MBENGUE, Makane Moïse: "Strategies of Engagement with Scientific Fact-Finding in International Adjudication", *Amsterdam Center for International Law Research Paper No. 2013-05*, 2013.
- DECAUX, Emmanuel: "Les exigences du formalisme dans les contentieux relatifs aux particuliers", (Ed.) TRIBOLO-FERRAND, Julie: *La confiance dans les procédures devant les juridictions internationales*, Actes du colloque international de Nice, Editions Pedone, 29.08.2022 tarihli versiyon, 2022, s. 225-236.
- DEVANEY, James: "Evidence: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Nisan 2018.
- DINH, Nguyen Quoc / DAILLIER, Patrick / FORTEAU, Mathias / MIRON, Alina / PELLET, Alain: *Droit International Public*, 9. Baskı, Lextenso, Paris, 2022.
- Discours de S. Exc. M. Abdulqawi Ahmed YUSUF, Président de la Cour Internationale de Justice, devant la Sixième Commission de L'Assemblée Générale: "Le recours à des experts désignés par la Cour en vertu de l'article 50 du Statut", New York, T. 26.10.2018 (<https://www.icj-cij.org/sites/default/files/press-releases/0/000-20181026-PRE-01-00-BI.pdf>, ET: 20.10.2025).
- FAVOREU, Louis: "Récusation et administration de la preuve devant la Cour internationale de Justice. À propos des affaires du Sud-Ouest Africain (Fond)", *Annuaire français de droit international*, 1965, Cilt 11, s. 233-277.
- GAJA, Giorgio: "Conclusions", *Questions of International Law*, 2023, Sayı 98, s. 49-51.
- HAMANN, Andrea: "The Use of Ex Curia Experts in International Litigation: Why the WTO Dispute Settlement Cannot Serve to Improve ICJ Practice", (Ed.) FABRI, Hélène Ruiz: *International Law and Litigation*, Nomos, Baden-Baden, 2019, s. 107-147.
- KOLB, Robert: *The International Court of Justice*, Hart Publishing, Oxford, 2013.
- LIMA, Lucas Carlos: "Assessor: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Haziran 2018 (Assessor).
- LIMA, Lucas Carlos: "The Debate on the Use of Experts by the International Court Of Justice: An Inquiry through Sociological Lenses", *Temple Int'l & Comp. L. J.*, 2020, Cilt 34, Sayı 2, s. 253-282 (The Debate on the Use of Experts).
- MBENGUE, Makane Moïse: "Experts: International Court of Justice (ICJ)", *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Ekim 2018 (Experts).
- MBENGUE, Makane Moïse: "Scientific Fact-finding at the International Court of Justice: An Appraisal in the Aftermath of the Whaling Case", *Leiden Journal of International Law*, 2016, Cilt 29, Sayı 2, s. 529-550.
- MIRON, Alina: "Le coût de la justice internationale: enquête sur les aspects financiers du contentieux international", *Annuaire français de droit international*, 2014, Cilt 60, s. 241-277.
- PAZARCI, Hüseyin: *Uluslararası Hukuk*, 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006.
- QUINTANA, Juan José: *Litigation at the International Court of Justice, Practice and Procedure*, Brill/Nijhoff, Leiden/Boston, 2015.
- RASPAIL, Hélène: "La fonction juridictionnelle à l'épreuve de la délimitation territoriale: l'arrêt du 2 février 2018 dans les affaires Délimitation maritime dans la mer des Caraïbes et l'océan Pacifique et Frontière terrestre dans la partie septentrionale d'Isla Portillos (Costa Rica c. Nicaragua)", *Annuaire français de droit international*, 2018, Cilt 64, s. 241-276.
- REÇBER, Sercan: "Uluslararası Hukukta Balinaların Korunması ve Uluslararası Adalet Divanının Japonya-Avustralya & Yeni Zelanda Kararı", *International Journal of Social Inquiry*, Cilt 12(2), s. 719-755.

- ROSENNE, Shabtai: “International Court of Justice (ICJ)”, *Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law*, Son Düzenleme Tarihi: Haziran 2006.
- SAVADOGO, Louis: “Le recours des juridictions internationales à des experts”, *Annuaire français de droit international*, 2004, Cilt 50, s. 231-258.
- SHAW, Malcolm N.: *Uluslararası Hukuk*, (Çeviri Ed.) KAYA, İbrahim, 8. Baskı, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.
- SOREL, Jean-Marc: “Les effets du formalisme devant la Cour Internationale de Justice: Excès de formalisme évité et confiance préservée”, (Ed.) TRIBOLO-FERRAND, Julie: *La confiance dans les procédures devant les juridictions internationales*, Actes du colloque international de Nice, Editions Pedone, 29.08.2022 tarihli versiyon, 2022, s. 177-197.
- SUR, Melda: *Uluslararası Hukukun Esasları*, 11. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- SWINEHART, Matthew W.: “Reliability of Expert Evidence in International Disputes”, *Michigan Journal of International Law*, 2017, Cilt 38, s. 287-347.
- THOUVENIN, Jean-Marc: “La descente de la Cour sur les lieux dans l’affaire relative au projet Gabcikovo-Nagymaros”, *Annuaire français de droit international*, 1997, Cilt 43, s. 333-340.
- TRIBOLO, Julie: “Arrêt sur les réparations dans l’affaire des activités armées sur le territoire du Congo (RDC c. Ouganda)”, *Annuaire français de droit international*, 2022, Cilt 68, s. 345-369 (Arrêt sur les réparations).
- TRIBOLO, Julie: *L’expertise dans les procédures contentieuses interétatiques*, Doktora Tezi, Université d’Aix-Marseille, Aix-en-Provence ve Marsilya, 2017 (L’expertise).
- TRIGEAUD, Laurent: “La (non) spécificité du droit international de l’environnement: à propos de l’affaire relative à des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (CIJ, Argentine c. Uruguay, arrêt du 20 avril 2010)”, *Annuaire français de droit international*, 2010, Cilt 56, s. 249-275.
- VATNA, Loic: “L’affaire des Usines de pâte à papier sur le fleuve Uruguay (Argentine C. Uruguay): Un nouveau différend environnemental devant la Cour Internationale de Justice”, *Revue québécoise de droit international*, 2009, Cilt 22, Sayı 2, s. 22-55.
- WEISBURD, A. Mark: *Failings of the International Court of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- WHITE, Gillian: “The Use of Experts by the International Court”, (Ed.) LOWE, Vaughan / FITZMAURICE, Malgosia: *Fifty Years of the International Court of Justice, Essays in honour of Sir Robert Jennings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 528-540.
- ZIMMERMANN, Andreas / TOMUSCHAT, Christian / OELLERS-FRAHM, Karin / TAMS, Christian J. (Ed.): *The Statute of the International Court of Justice: A Commentary*, 2. Baskı (Elektronik Versiyon), Oxford University Press, Oxford, 2012 (Yazar, Commentary).